

Универзитет у Београду

Филозофски факултет

Одељење за историју

МАСТЕР РАД

Византијски писци о идеји римства у XV веку

Ментор

Проф. др Влада Станковић

Студент

Војислав Пејушковић, ИС 20/13

Београд, септембар 2021. године

САДРЖАЈ

Предговор	1
Увод	2
I Политичка ситуација на Балкану крајем XIV и у првој половини XV века	6
I/1. <i>Вртлог међусобног разарања</i>	6
I/2. <i>Године стрепњи и понижења</i>	12
I/3. <i>Спас у магли</i>	18
I/4. <i>Коначни слом</i>	22
II Корени византијског римства	30
II/1. <i>Translatio imperii</i>	30
II/2. <i>Римство кроз византијске векове</i>	35
III Последње столеће римства у очима византијских писаца	45
III/1. <i>„Римски погледи“ и византијски идентитет</i>	45
III/2. <i>Буђење хеленства у позносредњовековној римској држави</i>	65
Закључак	75
Списак извора и литературе	77

Предговор

Када је Константин Велики 11. маја 330. године прогласио Град на Босфору новом престоницом Римског царства трасиран је миленијумски пут развоја ромејског идентитета Византије. Вековни покушаји европских народа да античко наслеђе Ромуловог *urbs*-а уграде у темеље сопственог државног развитака, готово истовремено праћени периодима слабљења Цариграда, никада нису прихватани у Царству. Вођени хришћанством Византинци су у годинама сопствене слабости морали да одустану од идеје јединог царства на земљи, евидентне на примеру крунисања Карла Великог за цара 800. године, али за више од хиљаду година свог постојања ромејски цар се није одрекао прерогатива автократора Римљана нити је другима признавао такво звање. Владарима привремено снажнијих држава Византинци су три пута признавали титуле цара Франака односно Бугара и Срба, тиме неугрожавајући сопствену идеолошку перцепцију. Након обнове византијске власти у Константинопољу 1261. године империјална држава другог реда бива првобитно сужавана а затим и угушена унутар зидина сопствене престонице „чија легенда остаје за сва времена“. Ипак, идеја римства у последњим деценијама Царства на Босфору брањена је, чини се, жустрије него у вековима византијског врхунца.

Проучавањем идеје римства у делима писаца последњег века средњовековних Римљана доприноси се сагледавању шире слике „себе и других“ у времену вазалства понижења и сламања државе ромејских автократора. Од велике важности је, дакле, пажњу посветити, пре свега, „историчарима пада“, као активним учесницима у политичком животу пропадајућег византијског и поствизантијског света. Жеља нам је да, стога, кроз неколико исечака из дела ромејских учењака XV века, без претензија да дамо коначан суд, укажемо на промене и развој римске идеје у последњем веку државе у којој је зачета. Као неминовна се назире потреба да се на концизан начин опишу како политичка ситуација нестајућег хришћанског света Балкана, на ком је римство управо у том времену доживљавало своја нова тумачења, тако и језгровит поглед на ромејску идеолошку перцепцију кроз неколико извора.

У в о д

Један од три угаона камена византијског постојања, по речима еминентног професора Георгија Острогорског, биће проучен кроз призму четири историчара XV века: Дуке, Георгија Сфранциса, Лаоника Халкокондила и Критовула са Имброса, у чему ће, поред других, примарно бити примењен компаративни приступ тумачењу извора, а чијим ћемо биографијама детаљније бити посвећени у поглављу које им је посвећено.

Аутор непознатог имена и славног ромејског презимена – Дука, рођен је око 1400. године, док година његове смрти није позната, већ је у двадесетим годинама постао ђеновљански писар и секретар. Из наведеног разлога Дука је био посматрач, доцније и учесник политичког живота источног Медитерана средином XV века, стога његова историја заправо представља објективно сагледавање пропасти византијске државе описане у периоду између 1341. и 1462. године.¹

Учени ромејски велики логотет Георгије Сфранцис (1401-1477) написао је Хронику која представља лични дневник царског чиновника. Многе мисије које је Сфранцис обављао у име василевса Константина XI, подробније описане у делу, заправо осликавају свакодневни живот византијског званичника прожетог идејом ромејског самоодржања.²

Лаоник Халкокондил представља најмађег писца међу „историчарима пада“, обзиром да је рођен око 1430. године. Атињанин, једини међу позновизантијским историчарима, свом делу даје назив „Излагање историје“ и кроз своје перо утискује

¹ Decline and Fall of Byzantium to the Ottoman Turks by Doukas, trans. H. J. Magoulias, Detroit 1975; Ducas Istoria Turco-Bizantină (1341–1462), ediție critică de V. Grecu (Scriptores Byzantini I), Bukarest 1958. Dukas, Chronographia – Byzantiner und Osmanen im Kampf um die Macht und das Überleben (1341–1462) Chronographia (Griechisch - deutsch), ed. D. Roderich Reinsch, Lj. H. Reinsch-Werner, Berlin - Boston 2020.

² Георгије Сфранцес, Хроника – Пад Византијског царства, прев. и прир. М. Станковић, Београд 2011.

нови хеленски идентитетски поглед на ромејски народ, због чега је, на својствен начин, врло битан за нашу тему.³

Са друге стране, Михаило Критовул са Имброса први је историчар који је писао као званичник и под покровитељством Османског царства и његовог владара Мехмеда II. Имброшки историчар своје дело посветио је егзекутору византијске државе и њених остатака, обухватајући период од 1451. до 1467. године. Посебна важност његовог дела огледа се у идеји одржања ромејског народа под турском влашћу.⁴

У поглављима која претходе делу посвећеном писцима XV века користили смо се наративним сведочанствима ромејских учењака, пре свих василевса Константина VII Порфирогенита, Јевсевија из Цезареје, Нићифора Григоре, автократора Јована VI Кантакузина, као и других. Цар писац X века из македонске династије представља веома важан извор у разумевању развоја идеје римства у Византији. Рођен је у Цариграду 905. године као једини син цара Лава VI Мудрог ког је наследио 913. године на трону у „Богородичином граду“. Ипак, самосталну владавину започео је тек 944. године када је заувек поразио дом Лакапина чији је родоначелник, Роман I, све до тридесетих година Константиновог живота управљао Царством као василевс. До 959. године порфирородни цар је написао круцијална дела у погледу ромејске идеологије, историје и дворских церемонијала од којих је за нашу тему свакако најзначајније „*De Ceremoniis*“.⁵

Хронолошки претходник византијског цара из X века, Јевсевије из Цезареје био је савременик првог византијског цара Константина Великог. Рођен у палестинској Цезареји 275. године, чији је епископ доцније и био, након победе над Лицинијем постаје лични саветник цара Константина. Написао је опширна дела,

³ The Histories, Laonikos Chalkokondyles, vol. I – II, trans. by A. Kaldelis, Cambridge, MA, Harvard University Press, London 2014; *Laonikos Chalkokondyles*, Laonici Chalcocandylæ Historiarum Demonstrationes, ed. E. Darkó, Budapest: Sumptibus Academiae litterarum Hungaricae, 1922–1927.

⁴ Critobuli Imbriotaе Historiae, ed. D. R. Reinsch, Berlin - New York 1983.

⁵ Constantine Porphyrogenetos, The Book of Ceremonies, tr. A. Moffatt, M. Tall, Boston 2017.

попут „*Historia ecclesiastica*“ и „*Vita Constantini*“, која представљају извор првог реда за период IV столећа.⁶

Учесник бурног византијског XIV века и још један цар-писац међу ромејским василевсима, Јован VI Кантакузин,⁷ уз свог савременика Нићифора Григору,⁸ представља извор без ког се претпоследњи век Балкана не би могао јасно разумети. Обојица учењака су били активни учесници у политичком животу Царства, од којих је први у периоду царевања покушавао да обнови византијску државу, али у чему није успео. Григорина „Ромејска историја“, као и Кантакузинови „Мемоари“ се стога намећу попут нужних у разумевању и проучавању развоја како римске идеје у „црном византијском столећу“, тако и у погледу политичког развоја византијске државе у времену рапидних османских и српских освајања.

Уз наведене источнике ради формирања потпуније слике биће неопходно коришћење како домаће, тако и стране литературе. Поред свакако незаобилазне Историје Византије Георгија Острогорског,⁹ као прегледна допуна повести о Ромејском царству биће консултована кембриџка¹⁰ и оксфордска¹¹ издања о византијској држави и друштву. Крuciјална питања идеолошких смерница Царства представљају у византологији незаобилазни сегмент истраживања чиме се монографија Елен Арвелер подразумевано намеће као сврсисходна.¹² Тај низ истраживачких дилема, уз бројне друге, заокружићемо и студијом Тоње Кјусопулу,¹³ која је посвећене управо датим питањима пред непосредни пад Константинопоља. Снага утемељене византијске идеологије пронашла је свој пут и одсјаје у свим православним државама које су у себи надмено и неоправдано виделе наследнике византијског поретка „римства“.

⁶ Eusebius, *Life of Constantine*, trans. C. Hall, Oxford 1999.

⁷ Византијски извори за историју народа Југославије, том VI, Београд 1986.

⁸ Исто.

⁹ Г. Острогорски, *Историја Византије*, Београд 1998.

¹⁰ *The Cambridge History of the Byzantine Empire 500-1492*, ed. J. Shepard, London 2009.

¹¹ *Istorija Vizantije*, prir. S. Mango, Beograd 2011.

¹² E. Arveler, *Politička ideologija vizantijskog carstva*, Beograd 1988.

¹³ Т. Кјусопулу, *Цар или управитељ: политичка власт и идеологија пред пад Цариграда 1453. године*, Београд 2014.

Уз наведена имена и монографије, у поглављима посвећених римским коренима, неизоставна се чинила и синтеза Жана-Клода Шенеа и Бернара Флизена.¹⁴ Такође, без књиге професора Радивоја Радића,¹⁵ посвећене Константину Великом, као и синтезе Снежане Ферјанчић на исту тему,¹⁶ не би било могуће разумети почетке транслације римске идеје на исток Царства и почетке византијске историје. Највише коришћени инострани историчар је Ентони Калделис, чије две књиге су и посвећене римству¹⁷ и хеленизму¹⁸ у Византији, а које изоштравају идеолошке погледе Византинаца у временима пре крсташког освајања Цариграда 1204. године.

У поглављу посвећеном политичкој ситуацији на Балкану у времену напредовања османског мача неизоставне су, поред поменуте Историје Византије Г. Острогорског, колективне синтезе Историја српског народа,¹⁹ као и монографија Радивоја Радића посвећена цару Јовану V.²⁰ Уз наведене, подразумевано су присутни и заступљени бројни радови и монографије многих српских и светских медијевиста и византолога.

¹⁴ Ж. -К. Шене, Б. Флизен, Византија – историја и цивилизација, прир. Р. Радић, Београд 2010.

¹⁵ Р. Радић, Константин Велики – Надмоћ хришћанства, Београд 2010.

¹⁶ С. Ферјанчић, Константин (306-337), Београд 2013.

¹⁷ А. Kaldelis, Romanland – Ethnicity and Empire in Byzantium, London 2019.

¹⁸ А. Kaldelis, Hellenism in Byzantium – The Transformation of Greek Identity and the Reception of the Classical Tradition, New York 2008.

¹⁹ Историја српског народа, књига Прва, ур. Турковић, Београд 1994²; Историја српског народа, књига Друга, ур. Калић, Београд 1982.

²⁰ Р. Радић, Време Јована V Палеолога (1332-1391), Београд 1993.

Политичка ситуација на Балкану крајем XIV и у првој половини XV века

I/1. Вртлог међусобног разарања

Освит XV века хришћански Балкан дочекао је у неизвесности поводом питања егзистенције православних држава, обзиром да је Муњевити султан Бајазит I бацио на колена њихове архонте својом агресивном и експанзионистичком политиком и војевањима, која попут разливене магме нису давала простора за дугорочно планирање опирању. Хиљадугодишње Византијско царство, сужено у оквиру зидина сопствене опседнуте престонице, уз делове Пелопонеза који су водили полунезависну политику, безуспешно је покушавало да се ослободи из канџи османских Турака.²¹ Агресивна експанзионистичка политика султана Бајазита није остављала наду да ће се балкански народи успешно изборити за своју слободу. Изнурене царевине, Византија и Бугарска, чак ни у одбрамбеним плановима уједињене, нису ни имале довољан број војних снага да се супротстве знатно снажнијем противнику.²² Са друге стране и након 1330. године, ромејски очајнички погледи су задуго били упућени ка војнички најмоћнијем народу Балкана – Србима. Српска држава је успела да за две деценије удвостручи територије под својом контролом захваљујући ванвременској умешности Стефана Душана, како на војном тако и на дипломатском плану. Сводећи Бугарску на немог посматрача сопствене историје, Србија је изнедрила генерацију властеле вољне за потчињавањем богатих византијских територија, чиме је Стефан Душан добио непоколебљиво оружје којим је, готово неометано, потчинио скоро све градове до обала Коринтског залива.²³ Земљотрес који је девастирао готово све снаге византијске државе, огледан у другом грађанском рату XIV века (1341-1347) управо је био катализатор ширења граница

²¹ *Rejnert, Rasparčavanje, Istorija Vizantije, 280-289.*

²² *Острогорски, Историја Византије, 470.*

²³ Више о самим освајањима српског цара: *Ђирковић, Ферјанчић, Стефан Душан краљ и цар: 1331-1355, Београд 2005.*

Душанове Србије. Мењајући стране у грађанском рату, првобитно се сврставајући у табор претендента Јована Кантакузина, да би доцније подржао цариградско регенство малолетног Јована V (1341-1390), српски краљ је одиграо значајну улогу у трајном слабљењу Ромејског царства. Управо из жеље да хиљадугодишњем Царству на Босфору улије нове снаге, припајањем остатака Византије сопственој полетној држави, Стефан Душан је крунисан за цара Срба и Ромеја на Васкрс 1346. године, јасно трасирајући свој идеолошки правац.²⁴ Ипак, савремени писци византијске провенијенције никада му нису признали титулу цара, било Срба или Ромеја. Учени Нићифор Григора који српског владара, чак и након крунисања 1346. године, назива *κράλις*, кроз призму истрајног цариградског Римљанина нас обавештава о овом врло интересантном догађају:

Због тога Краљ, осећајући се јачим и испунивши се највећом охолошћу – јер мислио је да ништа од оног што је до Византа остало под Ромејима неће одолети његовој сили и владарској власти – прогласио се царем Ромеја (βασιλέα Ῥωμαίων ἐαυτὸν ἀνηγόρευσε) и варварски живот замени ромејским обичајима, па се јавно служио владарском капом и сјајним одеждама (στολαῖς διασημοῖς) које приличе тој великој части и служи се и до данас.²⁵

Са друге стране и Григорин савременик и један од протагониста готово свих дешавања средине XIV века цар Јован Кантакузин на сличан начин гледа на Душаново уздизање на царство:

...наиме, пошто је Краљ сазнао да је персијска (турска) војска прешла на Исток, поново нападши Сер, освоји га деловањем његових присталица унутра, јер су искористили прилику. После тога, он охоло мислећи и освојивши већи део државе Ромеја, прогласи себе царем Ромеја и Трибала (βασιλέα ἐαυτὸν ἀνηγόρευε Ῥωμαίων као Τριβαλῶν), а сину додели достојанство Краља (τῆς τοῦ Κράλη προσηγορίαν).²⁶

²⁴ Историја српског народа (= ИСН), књига Прва, ур. Ђирковић, 524-541.

²⁵ Византијски извори за историју народа Југославије (= ВИИНЈ), ур. Ф. Баришић и Б. Ферјанчић, том VI, Београд 1986, 265.

²⁶ ВИИНЈ VI, 484.

Као искусни командант, владар Србије и Романије је уочио „олују“ која се проламала са Истоку и истовремено, до тренутака првих окршаја Срба и Османлија – код Стефанијане и Дидимотике – неповратно уништавала витална ткива Царства на западу Мале Азије. Поучен искуствима из 1344. и 1352. године, Стефан Душан је намеравао да се у улози капетана хришћанске војске, именованог од папе, обрачуна са „неверницима“ на њиховој територији, али га је смрт у томе спречила 20. децембра 1355. године.²⁷

Обезглављујући губитак владара најмоћније балканске државе попут паралитика је деловао на даљи развој Србије. Наследник „силноименитог василевса“ - Стефан Урош IV – остао је усамљен и у сенци свог успешног оца, те је, због светородности сопственог порекла, само на површини мора распадајућег Царства Срба и Грка, погођеног унутаримперијалним раздорима, могао да одржи политички дах и призор врховног владара. Урош очигледно, иако млад, није представљао калибар војсковође његовог оца, нити је поседовао Душанов смисао за тактичност.²⁸ У тренуцима када су српски великаши вапили на таласима ратног набоја и жеље за коначним освајањима, како Солуна, тако и остатака царства средњовековних Римљана, Урошева помирљива политика оставила је места једино за сопствене међусобице властеле цара Стефана, иако моћни српски великаши појединачно нису били бројчано снажнији од војски иностраних монархија.²⁹ Доба цареве суздржаности сјединило се са временом када је идеал владара-војсковође био неопходан за даљи развој и снажење темеља српске средњовековне државе. Након битке код Скадра 1356, са својим стрицем Симеоном, апатични и индиферентни цар Урош почиње нагло да губи на легитимитету, док у потрази за ослонцем у све моћнијим великашима троши последње дане свог угледа.

И поред антагонистичке настројености Ромеја према цару Стефану, римски је василевс у Константиновом полису изгубио једину могућност да надом испуни сопствено становништво врло извесним великим сукобом између „Трибала“ и

²⁷ ИСН I, 566.

²⁸ Благојевић, Српска државност у средњем веку, 281-287.

²⁹ Михаљчић, Крај српског царства, 26-33.

„Персијанаца“, који би као исходну могућност имао значајније слабљење потоњих, знатно мрскијих Турака. Јован V и Византинци су морали да сачекају деценију и по не би ли анархична Србија изнедрила нове лидере који су на својим источним границама забринуто гледали претећи завиорене барјаке Мухамедових следбеника. То су свакако били браћа Мрњавчевићи – краљ Вукашин и деспот Угљеша – најмоћнији обласни господари на полуострву. Деспотов најближи сусед и прво преговарачко одредиште у борби против Османлија био је Цариград. Отклон од идеологије Царства у Србији серски деспот је потписао 1368. године. У повељи о измирењу црква Јован Угљеша се одриче права своје патријаршије у корист Цариграда, не би ли на тај начин одбродвољио Ромеје и тиме добио савезника у борби са емиром Муратом.³⁰ Ипак, свеже сећање на дане византијских пораза није се могло избрисати, те је у знатно помирљивијем тону цариградски патријарх Филотеј тек 1371. године прогласио измирење са Сером.

Гордо прихватајући да опрости издвајање серске области из ингеренција васељенске патријаршије, Нови Рим је, као и много пута раније, дипломатски остао по страни у сукобу Срба и Турака, упућујући погледе ка потенцијалној пораженој страни, чије би територије убрао попут сазрелог плода. Угљеша је јединог, али ипак најмоћнијег, савезника добио у свом брату српском краљу Вукашину. Иако су гласине о турској силини несумњиво стигле до рашке обласне господе они се нису придружили коалицији.³¹ Када је Угљеша упутио позив српском краљу он се налазио у походу на централне области рашке властеле, али је, схватајући значај борбе са Османлијама за династију, војску повео ка Марици. Ноћ 26. на 27. септембар 1371. године обојила је тракијску реку код Черномена у боје ципела ромејског цара, које је након тога морао да носи и по западним дворовима не би ли санирао последице маричке катастрофе која га је заувек бацила на колена.

³⁰ Соловјев, Мошин, Грчке повеље српских владара, 265.

³¹ Михаљчић, Крај српског царства, 153-157.

Тамо, код места Черномена (Κερμανόν), Сулејман и његових осам стотина су изненада напали Србе и уништили им целу војску, немилосрдно их поклавши. Угљеша (Ούγγεσης) је погинуо у овој бици, као и његов брат Краљ (Κράλις).³²

Сломом области браће Мрњавчевића сломљена је и идеја обнове Српског царства. Након турске победе није било снага на Балкану које су могле да зауставе њихово напредовање. Супротно писцима српских летописа цар Урош је био жив да дочека смрт свог савладара и тиме уједно смрт царске идеје.³³ Као и у случају Вука Бранковића и Косовске битке 1389. године - и Мрњавчевићи су у духу потраге за кривцем за распад Српског царства проглашени издајницима, што они несумњиво нису били. Цару Урошу смрт је дошла као избављење од понижења скоро дводеценијске немоћне улоге немог посматрача историјских догађаја 2. или 4. децембра 1371. године, чиме је угашена династија Немањића, а са њом и идеја српске државе као „силе првог реда“ на Балкану.

Једини краткотрајни успех којим су Византинци могли да обрадују свог одсутног цара било је освајање Сера, новембра 1371. године, чиме је солунски деспот Манојло Палеолог успео да прошири своју власт на значајне поседе погинулог деспота Јована Угљеше. Уједно је са истих одузимао половину црквених властелинстава дајући их пронијарима. Алармантна ситуација навела је цара Јована V да се потчини османском емиру Мурату, угрожавајући тиме и сопствену владарску улогу, да би због одсуства на једном од његових похода, испуњавајући своју вазалну дужност, остао без престола у Константинопољу.³⁴ Пролеће 1373. године донело је Византинцима новог владара у Влахерни, али и претендента на Османово наслеђе у Муратовом емирату. За тренутак ока је муњевита реакција Османовог унука, његовог побуњеног престолонаследника Сауџи Челебију, лишила свих права на једренски престо.³⁵ Пошто је ослепео свог сина, османски султан је исто затражио и за Јовановог првенца. Андроник IV и његов синчић Јован су кажњени знатно блаже у

³² *Kaldelis, The Histories of Laonikos Chalkokondyles, 48-49.*

³³ *Ковачевић, И по трећи пут: краљ Вукашин није убио цара Уроша, 1-24.*

³⁴ *Острогорски, Историја Византије, 503.*

³⁵ *Ватен, Успон Османлија, Историја Османског царства, ур. Мантран, 43.*

односу на Челебију, остајући перманентни фактор нестабилности за град на Босфору и поседе под контролом његовог владара.³⁶

Већ три године доцније избио је спор око Тенедоса у ком су главни актери свакако били Млечани и Ђеновљани. Стратешки важно острво које је чувало улаз у Мраморно море постало је предмет спорења две поморске републике. Обзиром на пријатељство Венеције и василевса Јована V, Ђеновљани су у страху од предаје острва Републици светог Марка довели бившег цара Андроника IV на власт у Цариграду. Да би одобровољио османског султана Андроник му је уступио један од стратешки најважнијих градова Царства – Галипоље. Ипак, Андроникова владавина била је кратког века. Првог јулског дана 1379. године, цар Јован и његов иманентно лојални син Манојло су ушли у Босфорски мегалополис на челу турских трупа. Сурова игра пионима из династије Палеолога заправо је показала да судбина автократора средњовековних Римљана одавно није у његовим рукама. Нови споразум између чланова владајуће породице подразумевао је поновни повратак Андроника IV на положај престолонаследника уз управни положај над обалским градовима на Мраморном мору.³⁷ Манојло власт је рестаурирана на положају солунског деспота, док је Теодор изаслан у Мистру не би ли од куће Кантакузина преузео управу Пелопонезом.³⁸ Потпуно распарчано Византијско царство било је осуђено на тиховање у догађајима од виталног значаја за његов опстанак. Година 1387. донела је Ромејима шокантни губитак другог града Царства. Наиме, после вишегодишње опсаде и покушаја деспота Манојла да пронађе помоћ за Солун, град је морао да отвори своје капије док је заузврат турски владар исти поштедео општег разарања које би му уследило по исламском праву.³⁹

³⁶ *Острогорски*, Историја Византије, 504-505.

³⁷ *Радић*, Време Јована V Палеолога, 405-408.

³⁸ *Острогорски*, Историја Византије, 504-506.

³⁹ *Радић*, Време Јована V Палеолога, 429-432.

1/2. Године стрепњи и понижења

Најснажнији отпор Османовим наследницима у осамдесетим годинама претпоследњег столећа средњег века и даље су пружали Срби. Након пада Софије, Пловдива и Једрена било је извесно да је следећа дестинација Османовог унука управо Србија. Иако ресцепкани у више привидно независних државних творевина Срби су успели да пруже последњи самостални организовани отпор Турцима. У првим месецима 1389. године угарски краљ Жигмунд Луксембуршки желео је да свог јужног суседа принуди на прихватање вазалног односа, те је спремао војску за напад на Моравску Србију. Кнез Лазар је извесно прихватио вазални однос и на тај начин избегао разарање земље у праскозорје одлучујуће битке са османским освајачем.⁴⁰ Османски емир Мурат је, у једну од најзначајнијих битака у историји Османског царства, из Једрена кренуо у пролеће 1389. године,⁴¹ кроз територије његових српских вазала, краља Марка и Константина Драгаша, а врло извесно праћен њиховим помоћним одредима, османски емир је са великом војском на чијем челу су поред султана стајали и његови синови, стигао на територију Косова.⁴² Као и Мрњавчевићи на Марици 1371. године, у готово идентичној ситуацији се нашао српски кнез Лазар, који није и поред вишегодишњег труда успео да окупи све значајније српске обласне господаре, те се могао ослонити једино на свог изразито лојалног зета Вука Бранковића.⁴³ На Видовдан 15. јуна 1389. године на Косову пољу су животе изгубили и кнез Лазар и емир Мурат. Ово су једине чињенице које са сигурношћу можемо рећи о доцније митологизованој бици. Претпоставка је да је кнез са својим зетом и одредом који је послао краљ Твртко под командом Влатка Вуковића окупио око 20.000 војника, док је османска војска бројала 30.000 ратника.⁴⁴ На основу последица битке можемо закључити да су победу однели османски Турци, пре свега - због доцнијег осетног недостатка војника у војсци српског кнеза и деспота.

⁴⁰ *Тирковић*, Србија уочи битке на Косову, 20-24.

⁴¹ *Шуица*, Вук Бранковић – славни и велможни господин, 108.

⁴² *Јуречек*, Историја Срба, књига I: (Политичка историја) - до 1537. године, 323-326.

⁴³ *Спремић*, Вук Бранковић и Косовска битка, Прекинут успон - српске земље у позном средњем веку, 246-256.

⁴⁴ *Ћирковић*, О саставу и снази Lazarevog tabora на Kosovu, 151-167.

*Лазар је био заробљен са већином свог племства. Турци су одвели Лазара и све његове потчињене у шатор - где је Мурат издисао на лежају - и погубише их. Тако су и они и Мурат искусили смрт заједно.*⁴⁵

По окончању Косовске битке настају две легенде везане за издају Лазаревог зета Вука Бранковића и о Обилићевом убијању турског емира. Османски извори Вуку Бранковићу приписују знатну улогу у бици. Мехмед Нешри наводи да је Лазар зета заједно са својим сестрићима поставио десно од себе и да је управо то крило војске Османлијама нанело највећу штету.⁴⁶ Нешри даље пише да је војска окупљена око Вука Бранковића потпуно поразила крило предвођено Муратовим сином Јакубом. Готово сви доцнији турски извори говоре о виталној улози Вука Бранковића у разбијању левог крила османске војске, али ниједан не сведочи о издаји Лазаревог зета. Повлачење Вука Бранковића са бојног поља највероватније након сазнања о Лазаревој погибији било је окидач за доцније стварање легенде о неверном зету који је издао таста опредељеног за „*царство небеско*“. Први српски извори о Косовској бици не говоре о издаји. Први извор који је за издају оптужио Вука Бранковића био је Мавро Орбин, који у свом спису „*Краљевство Словена*“ чак наводи и тајне преговоре које је Вук имао са Муратом.⁴⁷ Свакако, најзанимљивији извор у ком се крије одговор за разлог повлачења господара Косова из битке после Лазареве погибије јесте „*Живот деспота Стефана Лазаревића*“, написан пером Константина Филозофа. У њему о Косовској бици пише само да је у окршају погинуо кнез Лазар и емир Мурат, као и да су Срби битку изгубили. Оно што нам помаже да реконструишемо Вуков разлог повлачења је опис битке код Трипоља из јесени 1402. године.⁴⁸ Константин пише о тактици браће Стефана и Вука по којој је уколико један брат погине - други се мора повући из битке како би владао државом, односно „*други ће благочастивом стаду пастир остати*“.⁴⁹ Свакако да ова тактика није новина у начину ратовања. Највероватније да ју је користио и краљ Стефан Дечански у бици код Велбужда 1330.

⁴⁵ *Ducas*, III, 6. Уп. *Decline and Fall of Byzantium to the Ottoman Turks* by Doukas (= Doukas), 61.

⁴⁶ *Елезовић*, *Огледало света или историја Мехмеда Нешрије*, 293-307.

⁴⁷ *Орбин*, *Краљевство Словена*, 102.

⁴⁸ *Шуица*, *О могућој улози Вука Бранковића у Косовској бици – прилог разматрању средњовековне ратне тактике*, 241-242.

⁴⁹ *Филозоф*, *Живот Стефана Лазаревића, деспота српскога, прев. и нап. Г. Јовановић*, 79.

године, док је готово извесно то био и договор Вука Бранковића и кнеза Лазара уочи Косовске битке. Српски кнез се као прагматичан политичар упустио у одсудну битку са бројнијим непријатељем из убеђења да исте може да победи, док је са друге стране знао да у свом зету, који му је био ослонац током готово целокупне владавине, има заштитника својих синова. Као једина политички и ратно способна личност из кнежевог окружења Вук Бранковић је био предодређен да настави антитурску политику свог таста. Ипак, знатно доцнији српски извори, као и народна легенда у лику господара Косова „пронашли“ су вишевековну жртву за издају „*косовског завета*“ и пропаст средњевековне српске државе, иако издаје није било - нити је могло бити.

Након Косовске битке, иако је с почетка деловало као да су Османлије у расулу због погибије свог владара, балкански народи су доспели у још тежи положај. Последњи откуцај звоника паришке катедрале Нотр Дам открио је ходнике тишине, како Србима тако и Византинцима. Тиховање у отпору Турцима једино није одабрао потоње проглашени издајник Вук Бранковић, додуше краткотрајно. Почетни занос српском победом брзо је спласнуо, обзиром да је Муратов син Бајазит био знатно агресивнији од свог оца, оправдавајући свој потоњи епитет Јилдирим – Муњевити.⁵⁰ Византинци су енергичну султанову политику врло брзо осетили на својој кожи. Жељан власти као и његов отац Андроник IV, Јован VII је постао омиљено оружје у Бајазитовом нападу на слабо византијско тело.⁵¹ Прва на удару свакако је била тешка глава коју исцрпљена ромејска рамена више нису могла носити – Цариград. Ипак, већ је у септембру исте године ванредно упорни деспот Манојло ушао у престоницу. Цариградом је могао владати једно послушник османског султана, што је Манојло убрзо и постао. Исте године Манојло је пратио Бајазита у походу на последњи римски град у Малој Азији.

⁵⁰ *Ватен*, Успон Османлија, 48-49.

⁵¹ *Ватен*, Успон Османлија, 51-53.

*Цела земља је била потчињена Турцима, али је овај град сијао као звезда на облачном меридијану.*⁵²

Деценијама опкољена Турцима, Филадельфија је зачуђујуће дуго одржавала византијску заставу на својим зидинама. Ипак, муњевити султан је град опсео и заузео пред очима његовог пониженог управитеља. У времену Манојловог боравка у Бајазитовом кампу остарели цар Јован V преминуо је у Цариграду након 59 година посматрања рапидног опадања сопственог Царства. Долазак на престо Манојла II представљао је заиста драматичну епизоду у позновизантијској историји, с обзиром да је морао кришом побећи из османског кампа у Малој Азији, пошто је био сигуран да би га Бајазит ликвидирао.⁵³ Уистину, Јилдирим је исто и планирао за човека о коме је изрекао „*Ко не би знао да је он цар, одмах би по његовој појави знао да је цар*“.

Страх вазала султана Бајазита појачан је након освајања Трновске Бугарске, лета 1393. године, да би кулминирао на састанку у Серу крајем исте године. Наиме, османски султан је своје вазале окупио у македонском граду због годишњег давања харача и поклоњења сизерену. Бајазитова намера у Серу била је окупљање свих балканских вазала које би затим редом побио, али се *Јилдирим* ипак предомислио.⁵⁴ Након овог драматичног догађаја, обзиром да је византијски василевс одбио да и даље буде Бајазитов вазал, отпочела је осмогодишња блокада Цариграда, која је Град, већ сведен на сабласну сенку сопствене прошлости, довела на ивицу пропасти. Поред тога, Морејска деспотовина, обновљена напорима два сукобљена дома Кантакузина и Палеолога, трпела је стравична разарања као последицу упада турских чета и освајања Евренос-бега у Тесалији и средњој Грчкој, 1393. године. Као и у случају Косовске битке, шест година раније, и Влашка држава се суочила са одсудном битком у сукобу са Османлијама. На Ровина, 17. маја 1395. године, епилог крваве битке донео је, иако пораженом, султану Бајазиту новог вазала. Мирчина „*Пирова победа*“, поред потчињености Јилдириму, омогућила је Османлијама да заузму територије области краља Марка и господина Константина Дејановића,

⁵² *Ducas*, IV, 3, 41; *Doukas*, 63.

⁵³ *Острогорски*, Историја Византије, 508-509.

⁵⁴ *Ватен*, Успон Османлија, 54.

обзиром да је једини преживели учесник битке на Ровинама у табору српских вазала султана из Једрена био само кнез Стефан Лазаревић.⁵⁵

Угарски краљ Жигмунд, схвативши да је постао сусед експанзионистички настројеног Османског султаната, као и да је османска бујица претила да преплави управо његово краљевство, организовао је крсташки поход против Бајазита. Ромејски вапаји за помоћ у католичком свету нису остављали утисак истинитости, те је организовање крсташког похода против Турака било немогуће. Ипак, када је угарски краљ и потоњи римско-немачки цар Жигмунд упутио позив западним ритерима, идеја светог рата против Османлија разбуктала се у срцима војника католичког света. Французи и Угри су чинили гро крсташке војске, док су после извесног колебања крсташком барјаку придружене и млетачке лађе. Војска окупљена у Будиму кренула је пут Никопоља, где је 25. септембра 1396. године доживела катастрофалан пораз.⁵⁶ Битку је одлучио напад чете витезова са српским кнезом на челу, која се устремила ка угарском краљу Жигмунду чији је ратни стег оборен, што је дало подстицај османским војницима да преокрену битку у своју корист.⁵⁷ И поред победе османског оружја, заробљени ритери Никопољског крсташког похода су на својој кожи осетили бес муњевитог султана, изазваног великим губицима у боју. Сви заробљени крсташи старији од двадесет година су по Бајазитовој наредби погубљени, о чему нам у посебно драматичном тону сведочи Јохан Шилтбергер:

Крв је проливана од јутра до сумрака, а када су краљеви саветници видели колико је крви проливено и да неће стати, пали су на колена пред краљем и молили га у име Бога да заборави на свој бес, како не би на себе навукао Божју освету, јер је већ проливено довољно крви.⁵⁸

⁵⁵ ИСН II, 54-55.

⁵⁶ *Елезовић*, Огледало света или историја Мехмеда Нешрије, 78-79; *Рокаи, Ђере, Пал, Касаш*, Историја Мађара, 126-128.

⁵⁷ *Шуица*, Битка код Никопоља у делу Константина Филозофа, 73-87.

⁵⁸ *Bondage and Travels of Johann Schiltberger, A Native of Bavaria, in Europe, Asia and Africa, 1396-1427*, New York 2010, 50.

Угарски краљ се једва извукао обзиром да је на једној млетачкој лађи превезен, првобитно до Цариграда, а затим одатле до Далмације. Приликом Жигмундовога пролаза кроз Дарданеле, осветнички расположени османски султан је заробљене крсташе мучио, не би ли звук јаука додатно понизио непријатеља. Након катастрофе код Никопоља, на мети Османлија је свакако била Видинска Бугарска, која је подлегла силини „Исмаилћана“ исте године.⁵⁹ Поред коначног краја средњег века у Бугарској, византијске снаге на Пелопонезу су морале да претрпе још силовитих упада војски муњевитог султана, док је наредне године привремено освојена и Атина. Уз наведена Бајазитова освајања морамо убројити и коначно сламање Вука Бранковића, који је представљао последњи бастион српског оружаног отпора источном освајачу.⁶⁰ Сломом његове области и припајањем исте Лазаревићима, у Србији су коначно заустављена трвења обласних господара започета четврт века раније. Ипак, Бајазитова жеља за контролом целокупног Балкана није остављала простора опоравку Србије кроз умешну политику кнеза Стефана Лазаревића и његове мајке Милице. Дестабилизујући фактор пронађен је у војводама Николи Зојићу и Новаку Белоцрквићу, који су припремали побуну против Лазаревог сина. Ипак, кнез Стефан је побуну сасекао у корену, с обзиром да је Белоцрквић погубљен, а Зојић се повукао у манастир, док је кнежева мајка, госпођа Милица, морала да смирује гнев султана због пропалог подухвата, у чему је и успела.⁶¹

Са друге стране, управо је у том времену, перманентне опкољености престонице, без изгледа да ће се она окончати византијском победом, автократор средњовековних Римљана - Манојло II (1391-1425) напустио Константинопољ у нади да ће од своје западне браће у Христу успети да измоли помоћ за сопствену државу. Напуштајући Нови Рим, византијски владар је престо Константина Великог оставио свом непоузданом синовцу Јовану VII, у прошлости управо захваљујући трупама султана Бајазита који је у тим тренуцима куцао на врата влахернске палате, успевао је да са власти збаци свог деду и стрица 1390. године. Скептицизам усмерен ка Јовану

⁵⁹ *Острогорски*, Историја Византије, 511-512.

⁶⁰ *Шуица*, Вук Бранковић, 160-165.

⁶¹ ИСН II, 61-63.

VII навео је цара Манојла II да сопствену породицу не остави у Цариграду, већ да је повери свом брату деспоту Теодору на Пелопонезу. Отиснувши се на Запад, василевс је желео да пробуди уснуле поборнике крсташког рата против „Исмаилћана“, иако је само три године раније катастрофа код Никопоља идеју о протеривању Турака са Балкана успорила за пола века, када је на Варни 1444. године окончана.⁶² Манојлова посета европским дворовима, иако недвојбено значајна како за даљи развитак Ренесансе, тако и за културне додире два света, није донела Царству на Босфору никакву војну помоћ. Владари Лондона, Париза и Венеције, заокупљени сопственим политичким окршајима, нису могли да ангажују веће снаге за борбу против Јидирима. Византија и њен василевс Манојло II спасиоца су пронашли у магли некадашњих римских територија на истоку.⁶³

I/3. Спас у магли

Политика османског султана Бајазита на Балкану није била уједначена са експанзионизмом у Малој Азији. Јилдирим је на истоку своје државе, која је након Косовске битка била угрожена од различитих турских племена, започео рапидна освајања која су се завршила на границама Трапезунтског царства. Таква политика довела је до отпора различитих селџучких емирата које је Бајазит покорио, попут Карамана и Гермијане. Бруталност османског владара многим емирима је послужила као изговор да сигурност и наду у повратак на своје територије потраже на монголском двору емира Тамерлана. Велики татарски владар је као освајач централне Азије, јужне Русије, Персије и Сирије свакако био заинтересован за даља проширења своје територије, те су му селџучки емири и њихове жалбе на рачун султана Бајазита представљали одличан повод за покретање похода ка западу. Већ је 1400. године, у времену Манојлове посете Западу, дошло до првих сукоба између Османлија и Татара.⁶⁴ Тимур је исте године заузео и спалио Сивас, не би ли доцније кренуо јужно вођен жељи да освоји Дамаск, у чему је и успео. Повод за битку код

⁶² Више о крсташком походу 144. Године код: *Imber, The Crusade of Varna 1443-1445, Aldershot 2006.*

⁶³ *Kastritsis, The Sons of Bayezid, Leiden – Boston, 2007, 1-2.*

⁶⁴ *Исто, 3-5.*

Ангоре била је увреда и Бајазитово јавно денунцирање монголског емира, које он као прави исламски средњовековни владар није могао да опрости. Свесно позивајући Тамерлана да се одрекне сопствене супруге и пошаље је у Једрене, Бајазит је поставио шаховску таблу стратешког надмудривања Монгола и Турака. Ангорска битка, 28. јула 1402. године, за пола века је продужила живот Византији, чији је владар цар Јован VII, у одсуству василевса Манојла II, како каже историчар пада Критовул са Имброса архонте Цариграда са кључевима Богородичиног града упућених Бајазиту.⁶⁵ Саму битку одлучио је масовни прелазак турских војника на Тамерланову страну. Наиме, када су малоазијски војници увидели да се на противничкој страни боре њихови протерани владари, одлучили су да им се придруже. Највећи део Бајазитове војске у том тренутку су чиниле трупе његових хришћанских вазала међу којима се нарочито истицао кнез Стефан Лазаревић. Ризикујући сопствени живот, српски владар је неколико пута покушавао да спаси Бајазита, али је потоњи исто одбијао. Повлачењем тешке коњице на челу са кнезом Стефаном битка је и коначно изгубљена, док је Бајазит у заробљеништву провео своје последње дане.⁶⁶

Након битке код Ангоре избио је грађански рат између Бајазитових синова - Сулејмана, Мехмеда, Исе и Мусе. Готово сви суседи располућеног Османског царства су узели учешћа у сукобу између Јилдиримових синова, желећи тиме да извуку што веће територијалне добитке, уједно тиме поткопавајући само малоазијско царство. Најстарији Бајазитов син, Сулејман, уз Млетачку помоћ је успео да пређе из Азије у Европу, истовремено са собом носећи царску ризницу. У том времену, Тамерлан није одустајао од даљег пљачкања и спаљивања малоазијских градова. Након османске престонице Брусе, због свог хришћанског становништва је пострадао и Смирна, чиме је монголски освајач желео да оправда улогу великог ратника Ислама.⁶⁷ Османски емир Сулејман је у европском делу Османског царства створио свој центар, не би ли одатле успео да поврати очев престо, док су се са друге стране налазили Иса

⁶⁵ Critobulos I, 32-33.

⁶⁶ ИСН II, 64-68.

⁶⁷ *Елезовић*, Огледало света или историја Мехмеда Нешрије, 87-88; *Ватен*, Успон Османлија, 65.

- у Бруси и Мехмед - у Амасији.⁶⁸ Бајазитов пораз код Ангоре ослободио је многе турске емирате, који су му раније били потчињени, док је појединима, попут Карамана, дао одрешене руке за значајна територијална проширења у Анадолији.⁶⁹ Свакако, у најбољем положају се нашао емир Сулејман, који је располагао неразореном Румелијом у којој се налазила очувана европска престоница царства и ризница коју је омиљени Бајазитов син успео да пребаци на европско тле.⁷⁰ Ипак, због могућег удруживања његових бивших европских поданика, Србије и Византије, потпомогнутих италијанским поморским републикама, Сулејман је био приморан да 1403. године склопи споразум са истима. Споразум је највише донео Ромејском царству, обзиром да су му враћени Солун, Халкидики, обале Мраморног и Црног мора, док је са друге стране српски деспот успео да се ослободи Османлија и значајније се ослони на Жигмундову Угарску краљевину.⁷¹ Преко Мраморног мора, у Анадолији, борили су се емир Иса и султан Мехмед, који је свог брата успео два пута да порази, после чега га више не срећемо у историјским изворима.⁷² Када су надмоћне Сулејманове снаге, 1406. или 1407. године, прешле у Малу Азију, Бруса и Анкара су отвориле своје капије, те се млади султан Мехмед није смео упуштати у отворену битку са својим старијим братом, већ је успео да своју војску уједини са ратницима принца Мусе.⁷³ Мусино преживљавање монголског заробљеништва, у ком је био очевидац смрти свога оца султана Бајазита, оставило је трајне последице на несталног принца, те је у историјској науци често био описиван епитетима фанатичног младића.⁷⁴ У Мусином табору налазили су се влашки војвода Мирча, чијом је ћерком Муса био ожењен, и српски деспот Стефан Лазаревић.⁷⁵ Први сукоб Бајазитових синова одиграо се код Галате, у ком су Сулејманове снаге потучене, док је у наредној бици код Космидона тријумфовала војска најстаријег Јилдиримовог

⁶⁸ *Imber*, *The Ottoman Empire, 1300-1650*, 16-18.

⁶⁹ *Иналџик*, *Османско царство*, 27-28.

⁷⁰ *Ватен*, *Успон Османлија*, 66.

⁷¹ *Imber*, *The Ottoman Empire 1300-1481*, 58.

⁷² *Kastritis*, *The Sons of Bayezid*, 100-111.

⁷³ *Исто*, 112-118.

⁷⁴ *Ватен*, *Успон Османлија*, 68.

⁷⁵ ИСН II, 68-69.

сина.⁷⁶ Муса је након те битке изгубио свог најснажнијег савезника, деспота Стефана Лазаревића, након што је погубио другог Лазаревог сина – Вука, због издаје. Након погибије Сулејмана код Софије, у новој бици против свог агресивног брата, Муса је кренуо на своје дојучерашње савезнике - деспота Стефана Лазаревића и Манојла II Палеолога. Бруталност султана Мусе довела је до споразума између султана Мехмеда са једне и српског деспота и византијског василевса са друге стране. Након првобитног неуспешног похода на свог брата, 5. јула у области Софије, султан Муса је битку изгубио заједно са својим животом. Једанаестогодишњи грађански рат окончан је победом султана Мехмеда, чиме је Османско царство добило новог владара, а пропуштена прилика балканских народа, али и западног света да Турке протерају са Балкана - била је последња у средњем веку.⁷⁷

Византијски и српски владар, међусобно ојачани пријатељством и деспотском титулом додељеном кнезу Стефану, период владавине султана Мехмеда (1413-1421) искористили су као предах у балканско-османским сукобима. Српски деспот се окренуо Угарској и заузврат добио нову престоницу – Београд, уједно бивајући уврштен у ред највећих великаша краља Жигмунда.⁷⁸ Са друге стране, цар Манојло је своју енергију уложио у додатну обнову животом испуњене Морејске деспотовине. Од виталног значаја у миру, за који су Византинци знали да неће потрајати дуго, за ромејски Пелопонез је била обнова Хексамилiona, бедема подигнутог још у време цара Јустинијана. Заповедништво цара-савладара Јована VIII над морејским трупима Византијског царства завршено је тријумфом ромејског оружја, чиме је већи део Пелопонеза стављен под контролу деспота из Мистре.⁷⁹ Ипак, краткотрајни предах у османским освајањима Балкана није био довољан за потпуну обнову моћи православних хришћана на том простору. Нови султан Мурат II (1421-1451) био је вољан да своје царство врати на колосек са ког је сишло након Ангоре 1402. године.

⁷⁶ *Imber*, *The Ottoman Empire*, 18-19.

⁷⁷ *Kaстритис*, *The Sons of Bayezid*, 188-195.

⁷⁸ ИСН II, 88-98.

⁷⁹ *Острогорски*, *Историја Византије*, 518.

I/4. Коначни слом

Смрт султана Мехмеда хтео је да искористи млади цар Јован VIII, који је стајао на челу милитантније стуже у Византији, активним уношењем раздора међу Турцима. Са друге стране је стајао остарели цар Манојло који је заговарао помирљиву политику, али је ипак попустио, о чему нам на сликовит начин сведочи Георгије Сфранцис:

Тако нас је захватило другачије неспокојство, појавиле су се друге мисли и бриге: да ли да се склопи савез са султановим сином Муратом и да му се допусти да преузме власт, како је стајало у њиховом договору потврђеном заклетвом, или да се из Мистре донесе Мустафа и да се он прогласи за владара на Западу, а Мурат на Истоку. Свети василевс отац је саветовао и из многих разлога сматрао за исправно ово прво, док су његов син и Димитрије Кантакузин мислили да треба учинити друго, и да ће им Мустафа тада предати Галипољ; на крају крајева свети василевс је, као да се повукао, предао пуномоћи сину говорећи: „Учини како желиш, јер ја сам, сине мој, и стар и болестан и на домак смрти; царство и власт предадох теби, а ти поступај како хоћеш“⁸⁰

Повољну прилику за дестабилизацију царства Османових наследника Византинци су пронашли у праву такозваног „лажног“ Мустафе на престо у Једрену.⁸¹ Османски претендент је уз ромејску подршку започео опсаду Галипоља. Тренутак је био идеалан, пошто су се истовремено у Малој Азији побуднили турски емири, желећи да поврате територије изгубљене у Мехмедовим походима. Падом Једрена претендент је овладао целокупним европским територијама царства. Ипак, немогућност договора са Византинцима око предаје територија коштала је османског претендента овог врло важног савезника.⁸² Дипломатска умешност Мурата II довела је до преласка многих Мустафиних савезника на страну легитимног султана. Тешко поражен код реке Улубад у Малој Азији, „лажни“ Мустафа је ухваћен и погубљен крајем 1422. године. Исте године, османски султан је опсео Цариград и Солун,

⁸⁰ Сфранцес, 49.

⁸¹ Ватен, Успон Османлија, 76-77

⁸² Ђурић, Сумрак Византије, 243-251, 267-271.

желећи да се освети Ромејима за пружање подршке његовом супарнику. Мурат II је, ипак, био принуђен да се повуче због устанка брата Мустафе у Малој Азији. Нови грађански рат окончан је 1423. године, када је и други претендент погубљен, као и његов имењак годину дана раније.⁸³ Имунитет византијског организма већ је читаво столеће био компромитован, али и поред тога - изненађујућа жилавост царства Ромеја и његова улога у дестабилизацији Османског царства није била занемарљива. Знајући да је Цариград и даље ван домашаја, Мурат II је своје снаге уперио ка Солуну и поседима Палеолога на Пелопонезу.⁸⁴ Дуготрајна опсада приморала је солунског деспота Андроника да други град Царства преда Млечанима, не желећи да „Белом кулом“ овладају „Исмаилћани“. Византијска влада у Цариграду је, са друге стране, одлучила да склопи мир са султаном, који је и потврђен 1424. године, док је, истовремено, криза у српско-османским односима и поред краткотрајног предаха настављена након смрти деспота Стефана Лазаревића, 1427. године, због Муратовог одбијања да призна Ђурђа Бранковића за новог деспота српске земље.⁸⁵

Свакако један од неколико тријумфалних догађаја у тридесетогодишњој владавини Мурата II било је освајање некадашњег другог града Царства, који је деспот Андроник, још 1423. године, продао Млечанима. После вишегодишње опсаде, 29. марта 1430. године, највећи македонски град - пао је у руке Османлија.

*Сазнао сам да су јањичари заузели град након што су се попели на зидине, након чега су их остали следили, па је султан град поробио. Сазнали смо да када је Мурат поробљавао овај град, никога није поштедео те судбине...*⁸⁶

Катастрофалан пораз Муратовог деде Бајазита 1402. године код Ангоре оставио је дубоке последице на османску спољну политику. Може се рећи да је нови османски султан у истој био знатно опрезнији. Ипак, свакако један од најзначајнијих момената у Муратовој владавини је освајање Србије 1439. године, када по први пут, испоставиће се краткорочно, није више било тампон држава између два вечита

⁸³ Исто, 241.

⁸⁴ Никол, Бесмртни цар, 50-51.

⁸⁵ Калић, Срби у позном средњем веку, 164-167.

⁸⁶ *Chalcocondylae*, v. I, 391.

противника, Угарске и Османлија.⁸⁷ Пад Смедерева уздрмао је Запад и, свакако, уз неизоставну финансијску подршку Ђурђа Бранковића, убрзао припреме за крсташки поход на царевину Османових наследника.⁸⁸

У времену муњевитих турских освајања оружје које је преостало у рукама Јована VIII било је помирење са западном браћом у Христу. Византијски василевс је, супротно саветима Манојла II упућених му на самртничкој постељи, већ 1426. године упутио посланике папи Мартину V, у нади да ће скалапњем црквене уније добити преко потребну помоћ у борби против Турака.⁸⁹ Нових контаката није било до 1430. године, пре свега због тријумфалне офанзиве византијских снага у Мореји, коју је предводио деспот Константин Палеолог. Цариград је са једне стране очекивао да буде спасен у борби против Турака и као награду за помоћ нудио је унију, за коју је знао да није спроводива међу становништвом, док је Рим са друге стране инсистирао на признању папске супрематије, након чега би организовао западне ритере у нови крсташки рат против Османлија. Ипак, перманентна мржња већинског дела римског становништва Византијског царства остављала је узак простор за успешно спровођење црквеног сједињења. „*Више волим да у Граду видим турски турбан него латинску митру*“, извесно је изјава последњег великог дукса Царства, Луке Нотараса, која најсликовитије описује наведено.⁹⁰ Због сукоба папе Евгенија IV и Базелског сабора преговори су се отежали, да би тек за 1438. годину био сазван сабор у Ферари.⁹¹ Римски цар Јован се, у пратњи свог брата Димитрија, патријарха Јосифа и других световних и црквених великодостојника упутио у Ферару, тражећи на Апенинима последњи атом наде за своје умируће Царство. Иако је било јасно да ће Византинци потписати унију, распре су трајале готово годину дана, пре свега због отпора који је римској страни пружао ефески митрополит Марко Евгеник.⁹² Фирентинска катедрала је тек 6. јула 1439. године дочекала да се у њој прогласи помирење,

⁸⁷ ИСН II, 245-249.

⁸⁸ *Спремић, Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба*, 274-279.

⁸⁹ *Рансиман, Пад Цариграда 1453*, 33-36.

⁹⁰ *Исто*, 38.

⁹¹ *Ђурић, Сумрак Византије*, 322-324.

⁹² *Острогорски, Историја Византије*, 522.

шизмом из 1054. године раздвојене браће у Христу.⁹³ Расцеп који је настао у самој Византији, за сужено Царство у незавидном положају према све снажнијим Турцима, био је катаклизмичних пропорција и погодио је чак и саму царску породицу, обзиром да је царица-мајка Јелена Драгаш узела активног учешћа на антиунионистичкој страни. Фирентинска унија је за разлику од Лионске имала знатно мање шансе за успех, јер је први Палеолог на престолу у Богородичином граду имао знатно веће царске ингеренције од његовог протомка Јована VIII. Словенски народи нису благонаклоно гледали на склапање уније са филиоквистичким јеретцима, према њиховом расуђивању.⁹⁴ Московски кнез Василије је након сабора у Фиренци свог унијатски расположеног митрополита који је учествовао у склапању споразума, Ромеја Исидора, сменио и затворио у манастир.⁹⁵ Са друге стране, Срби су за Византинце представљали битан фактор у евентуалном споразуму са Римом. Ромејско царство је, свакако, желело да на своју страну придобије за њих богату Србију. Подаци Силвестера Сиропула говоре о позиву византијског цара српском деспоту да пошаље своје представнике на унијатски сабор. Поред посланика које је Јован VIII послао у Молдовлахију и Русију, посланство је упућено и у Трапезунт и Грузију. Васељенски патријарх није био одушевљен идејом да се сабор одржи у Италији, већ је сматрао да би „Царица градова“ морала бити домаћин таквог догађаја. По његовим речима, василевс Ромеја би могао да рачуна на замашну новчану помоћ, не само руског и грузијског патријарха, већ и пећког „архиепископа“.⁹⁶ Ова мисао патријарха Јосифа, поред чињенице да је Србија за Византију, иако праћена недаћама, представљала богату земљу, наводи нас на закључак да измирење цркава из 1375. године, над гробом цара Стефана Душана, није у Царству довело до коначног признања патријаршијског ранга српске цркве.⁹⁷ Ђурађ је такође одбио да потпише сагласност за склапање уније, што је цара Ромеја оставило без битног савезника.

⁹³ Ђурић, Сумрак Византије, 327-329.

⁹⁴ Острогорски, Историја Византије, 523-524.

⁹⁵ Рансиман, Пад Цариграда 1453, 232.

⁹⁶ Спремић, Срби и Флорентинска унија цркава 1439. године, 417.

⁹⁷ Свакако најпозванији за ову тему - уп. Ђурић, „Ектесис неа“ – византијски приручник за „питакиа“ о српском патријарху и неким феудалцима крајем XIV века.

Након сабора у Пожуну 1435. године, где је одлучено да се Османлијама мора пружити одлучан отпор, угарска војска је преко Дунава ушла у Србију противно договору са деспотом Ђурђем.⁹⁸ Спаљивање турске флоте код Сталаћа изазвало је гнев султана Мурата који је напао српску земљу, иако је Вуков син јасно стављао до знања да није имао никакве везе са Угрима⁹⁹. Ипак, Османлије нису уважиле Ђурђева оправдања, те је после кратког примирја опседнута престоница Деспотовине, док је сам српски владар морао да се склања преко Дунава.¹⁰⁰ Смедеревска тврђава се пуна три месеца бранила од бројчано снажније војске, да би се на крају предала 18. августа 1439. године. Након двогодишње опсаде, 1441. године, пало је и Ново Брдо.¹⁰¹ У тим тренуцима на историјску позорницу је ступио ердељски племић Јанош Хуњади, који је у два наврата поразио турску војску у Трансилванији. Лавина узбуђења која је завладала Европом искоришћена је за припрему новог крсташког рата против Османлија.¹⁰²

По договору са Угрима и Млечима, Ибрахим-бег од Карамана је напао Османлије, продревши дубоко у срце Мале Азије. Напредовање караманског бега је натерало султана Мурата да поведе поход на њега, који се завршио споразумно, без борбе.¹⁰³ Финансирани од стране деспота Ђурђа Бранковића, ратници варнског крсташког похода су без већих проблема преко Ниша стигли до Софије, која је пала у њихове руке.¹⁰⁴ Затим су, на наговор српског деспота кренули ка Једрену, али су убрзо заустављени затварањем Трајанове капије.¹⁰⁵ Други пут водио их је ка Пловдиву, али су ту због јаке зиме и опора Османлија посустали. Недостатак хране и општа исцрпљеност крсташке војске приморала их је да се врате преко Дунава.¹⁰⁶ Идеја о наставку крсташког похода до коначног протеривања Турака из Европе

⁹⁸ ИСН II, 241-242.

⁹⁹ *Спремић*, Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба, 217-220.

¹⁰⁰ *Јиречек*, Историја Срба, I, 361-363.

¹⁰¹ ИСН II, 245-247.

¹⁰² *Imber*, The Crusade of Varna 1443-1445, 14.

¹⁰³ *Исто*, 16-18.

¹⁰⁴ ИСН II, 256.

¹⁰⁵ *Максимовић*, „Срби и Дуга војна“, 60-61.

¹⁰⁶ ИСН II, 257.

пробуђена је у готово свим снажнијим католичким монархијама.¹⁰⁷ Ипак, склопљен је Сегедински мир, 1. јуна 1444. године, по чијим тачкама је Мурат II био обавезан да деспоту Ђурђу врати његову земљу, заједно са ослепљеним синовима.¹⁰⁸ Међутим, неколико дана након потписивања Сегединског мира, угарски краљ је исти одбацио, тим поводом уживајући велику подршку кардинала Јулијана Чезаринија, који је гласовито проповедао да мир нема важност док га не потврди папа.¹⁰⁹

Османски хроничар Ашик-паша Заде у свом делу пише да је Муратова абдикација заправо инспирисала крсташку кампању с јесени 1444. године.¹¹⁰ По окончању угарских припрема, крсташка и византијска флота су блокирале улазе у Мраморно море. Лаоник Халкокондил нас обавештава да су Османлије поравнале зидине сваког утврђења где су могли да очекују опсаду. У том времену, морејски деспот Константин Палеолог је са Пелопонеза упао на територије Атинског војводства, где му се владар овог античког града покорио. Напредовање деспота Константина није се зауставило све до планине Пинд, где је чуо вести о поразу код Варне.¹¹¹ Са мањом војском, у односу на ону која је кренула на Турке претходне године, угарски краљ Владислав је започео поход. Османлије су у очајању одлучиле да на престо врате Мурата II, који се у тим тренуцима налазио у Малој Азији. У међувремену, крсташка и византијска флота су блокирале Дарданеле и Босфор, али је султан Мурат наредио делу европске војске да бомбардује хришћанску флоту поринуту у Босфору. Како би омогућио прелаз преко мореуза, султан се договорио са Ђеновљанима из Галате да му испоруче транспортна пловила, за шта их је он богато наградио.¹¹²

Следећег дана, ужасна и страшна битка се водила, од раног јутра до деветог сата, и хришћани су без милости клали Турке. Негде око десетог сата, саксонски краљ, у пратњи око пет стотина војника, устремio је своју коњицу ка непријатељу. Јанош је

¹⁰⁷ *Geanakoplos, Byzantium and the Crusades 1354-1453, 96.*

¹⁰⁸ *Спремић, Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба, 285-287.*

¹⁰⁹ *Imber, The Crusade of Varna 1443-1445, 18-19.*

¹¹⁰ *Исто, 27.*

¹¹¹ *Nicol, The Immortal Emperor, 25-29.*

¹¹² *Imber, The Crusade of Varna 1443-1445, 29.*

*покушао да га заустави, али није могао. Како се саксонски краљ приближавао, његов коњ је задобио смртоносни ударац, те збаци свог јахача наглавачке. Турци му на лицу места одсекоше главу.*¹¹³

Преосталу крсташку коњицу су Османлије лако поразиле. Након битке, Мурат II се поново повукао у Манису, остављајући свог малолетног сина на престолу.¹¹⁴

Четири године доцније преминуо је „претпоследњи римски цар“ на Босфору, Јован VIII Палеолог, остављајући престо свом млађем брату Константину (1449-1453). Нови цар, једанаести свога имена, остао је у мирним односима са султаном Муратом II све до његове смрти 1451. године, када је на трон у Једрену ступио његов син Мехмед I (1451-1481). Византинцима је убрзо постало јасно да је нови султан „предодређен“ да њихов Град претвори у своју нову престоницу. Већ приликом изградње Румели Хисара отпочела су непријатељства између Ромеја и Турака. Василевс Константин XI слао је позиве у помоћ својој западној браћи у Христу, али изузев седам стотина Ђеновљана, који су под командом Ђованија Ђустинијанија стигли у Цариград неколико месеци пре опсаде, нико није озбиљније схватио Османску претњу по Константинов град. Херојска одбрана миленијумског бедема Теодосија II и поред разарајуће силе османских топова, здружених са бројчаном надмоћи војске султана Мехмеда II, знатно дуже од очекивања Турака, одржавала је византијску престоницу са друге стране краха. Међутим, бриљантно превлачење османског продовља преко копна иза зидина Галате у Златни рог смањило је одбрамбену способност Ромеја.¹¹⁵ У уторак, 29. маја 1453. године, након молби за опрост последњег цара Константина XI својим поданицима и одласком на границе свог Царства, отпочео је последњи окршај средњовековних Римљана и Османлија. Након несрећног неспоразума око затварања бочне капије цариградских бедема Турци су успели да продру у град. Бесмртни цар Константин, херојским одбацивањем царских инсигнија на зидинама својих предака, одбацио је и могућност да буде жив ухваћен и тиме претрпи понижавање миленијумске историје Римског царства. Шок

¹¹³ Ducas, XXXII, 4, 109.

¹¹⁴ Ватен, Успон Османлија, 89-90.

¹¹⁵ Рансиман, Пад Цариграда 1453, 185-192.

на Западу, који је уследио, није био довољно јак да би спасио остатке византијског света. Падом Смедерева, Мистре и Трепезунта уснуо је средњи век на Балкану, изазивајући вишевековно сећање православних народа на тренутке сопствене величине.

II

Корени византијског римства

II/1. *Translatio imperii*

Средњовековно римско царство, од XVI века познато под синонимом Византија, представља директног наследника империје која је ступила на историјску позорницу доласком Октавијана Августа на власт, 27. године пре Христа, чији корени сежу чак до 753. године пре н. е. по традицији означеном времену оснивања града Рима. Управо сам термин Византија, у историјску науку унет захваљујући Јерониму Волфу, представља покушај да се другачијим именом средњовековно Римско царство јасно разграничи у односу на његовог старовековног претка, иако је такав поступак готово немогућ, пре свега због нејасне границе почетка византијске историје. Бројни модерни историчари одбијају да Византијско царство назову тим именом, имајући у виду да је поред неисправности оптерећено једним видом потцењивања заснованом на идејама просветитеља, у првом реду Едварда Гибона.¹¹⁶ Подсетићемо да је наведени енглески историчар, као и многобројни научници тог времена, средњовековно Римско царство означавао као „тријумф варварства и религије“, у својој књизи која носи омаловажавајући наслов „*The History of the Decline and Fall of the Roman Empire*“, без осврта на апсурдну појаву државе чије пропадање траје један миленијум.¹¹⁷ Жалостан епилог славне римске прошлости још једна је од синтагми којом је означавано Ромејско царство, иако је управо та држава заслужна за проучавање, чување и пренос кључних античких дела која су предата Западу, када је он сазрео за њихово примање и без којег се Ренесанса, па самим тим и Просветитељство - не би догодили.¹¹⁸ Уколико би се одлучили да ипак посветимо пажњу подухвату одређивања почетка Византије, постало би евидентно да овај историјски феномен може започети сломом принципата и почетком домината у

¹¹⁶ *Arveler*, *Politička ideologija Vizantijskog carstva*, 29.

¹¹⁷ *Острогорски*, *Историја Византије*, 25.

¹¹⁸ *Исто*, 530.

времену цара Диоклецијана. Време тетрархије у повесном трептају је донело комплетну промену система Римског царства на којем је, природно и доцније, почивала и сама Византија. Година праскозорја ромејске историје која се може пронаћи у готово свим уџбеницима посвећених истој свакако је 330, односно, датум оснивања Константинопоља.¹¹⁹ Уско везана за своју престоницу, Византија ипак није била само њен главни град који је дуго засењивао васељену са босфорских брежуљака, нити је Константин Велики, иако уистину један од најзначајнијих владара у целокупној историји Европе, њен први владар, већ је то место у многобројним хроникама и историјама византијских учењака резервисано за првог међу једнакима – Октавијана Августа, чиме је евидентно да сами Ромеји нису правили разлику између државе у којој су живели и Царства њихових предака. Византију, зато, треба посматрати као природни наставак Римског царства са једином разликом у томе што је у источној половини Средоземља доминирао хеленизам, како у култури тако и у језику.¹²⁰ Наведено, свакако, није у сукобу са идеологијом римства у којој би латински језик и његова култура, евидентно слична са грчком, били једини могући услов да се нека држава назове римском, а њен народ Римљанима, што је често присутна интерпретација на средњовековном Западу, обзиром да је на Истоку царства, од освајања, брижљиво негован, може се рећи чак и стимулисан, његов опстанак и даљи развој. Придодавањем хришћанства Римском царству, које је у потпуности конвертовало царство у IV и V веку, добијамо управо, по речима Георгија Острогорског, три стуба Византије без којих је она незамислива.¹²¹

Четврти век је заувек изменио слику Царства, најбоље видљиву у хронолошком проблему одређивања краја Римске, односно почетака Византијске империје. Иако се оба назива заправо односе на исту државу, приметна је јасна разлика у науци између Диоклецијановог и Теодосијевог царства. Транслација Рима у Константинопољ била је само промена престонице и није представљала преседан, с обзиром да су само век раније стона места принцепса били градови попут Сирмијума, Никомедије, Трира или Милана. Вечни град је у том времену представљао симбол

¹¹⁹ *Радић*, Константин Велики – надмоћ хришћанства, 111-129.

¹²⁰ *Mango*, *Istorija Vizantije*, 20.

¹²¹ *Острогорски*, *Историја Византије* 48

славне историјске прошлости, али и симбол несигурности самог царског положаја. Стари Рим је, иако вечно везан за суштину римског бића, означаван као постојбина корумпираног система који је довео Царство на ивицу потпуног колапса, док је његов Други - Нови наследник заправо представљао измештање центра на здравију основу, која је име Рима, уклесаног у темеље свог постојања, сачувала у времену суноврата. Оснивање Цариграда 330. године на седам брежуљака, са неодољивим подсећањем на Вечни град, посебан доказ о евидентној идеји о транслацији царства на економски и демографски снажнији Исток. Уз наведено треба поменути и изградњу цариградског сената, који је попуњен члановима угледних родова из Рима и који је заједно са сенатом из града са обала Тибра представљао саветодавно тело цара, иако је обзиром на статус главног града сенат у новој метрополи почео да потискује сенат у старој престоници. Оснивање Цариграда означило је постепени прелаз из старог у ново Римско царство, недељиво и јединствено.

Стуб Византије који је директно издвојио и дао јој особеност свакако је хришћанство. Чудесна победа цара Константина Великог, чије су снаге биле бројчано инфериорније у односу на Максенција, у бици код Милвијског моста 28. октобра 312. године, означио је почетак победе хришћана над паганским религијама до тада разједињеног Римског царства. Неколико сати пред битку, Константину се на небу указао крст уз пратеће речи „Овим побеђуј“, које сам цар у почетку није разумео.¹²²

„Док је спавао Христос му се указао заједно са знаком који је видео на небу и наговарао га да направи реплику тог знака који се појавио на небу и да га искористи као заштиту од непријатељских напада.“¹²³

Са крстом на штитовима многобројни пагани у Константиновој армији су били учесници почетка краја њихове религије. Након победе, цар је ушао у Рим, где је проглашен за *Restitutor Urbis suae* – обновитеља свог града, иако је убрзо ставио тачку на Urbs као центар света. Уследило је потписивање вероватно најзначајнијег документа у целокупној хришћанској историји – Миланског едикта, који је, поред

¹²² Ферјанчић, Константин, 66.

¹²³ Eusebius, Life of Constantine, I, 81-82.

других, посебно наглашавао слободу вероисповести за хришћане и враћање богомоља, као и друге имовине.¹²⁴

„Пошто смо се нас двојица, ја, Константин Август и ја, Лициније Август, срећно састали у Милану и пошто смо размотрили све што се односило на јавно добро, међу свим стварима које су нам се чиниле корисне у много чему за све, одлучили смо да дамо предности ставимо на прво место оно што се тицало поштовања богова и побожности и да дозволимо у исто време и хришћанима и свим другима слободу да у побожности следе религију коју желе, тако да све оно што на небу постоји буде благонаклоно према нама и свима онима који су под нашом влашћу. Данас смо, дакле, донели спасоносну и правичну одлуку да апсолутно никоме не буде ускраћено право да изабере и следи божју службу хришћанске религије и да сваком буде слободно да ум свој окрене оној религији за коју сматра да је у складу са његовим ставом, тако да то божанство буде нама благонаклоно, брине о нама и пружи нам своју бригу и заштиту. Следећи тај принцип, сложили смо се да донесемо овај рескрипт да би оно што се налази у нашим претходним одлукама које се тичу хришћана и које су упућене твојој побожности, а чини се потпуно супротно и стране нашој благости, буде укинута и да у исто време свако од оних ко има споменуто опредељење да чува хришћанску религију, може слободно и просто да га задржи без тешкоћа.“¹²⁵

Из наведеног текста исписаног пером марљивог Константиновог савременика Јевсевија из Цезареје, можемо спознати значајну разлику између документа из Милана и Галеријевог едикта о толеранцији. Уз Милански едикт, Константиново председавање Првим васељенским сабором 325. године у Никеји, као и крштење на самрти, заувек га је означило као првог хришћанског цара и утемељитеља Христове вере у Европи. Епитет равноапостолног следствено му је придодат након смрти. Неколико деценија касније Теодосије I је хришћанство прогласио државном вером, чиме је тријумф ове монотеистичке религије над паганством у Византијском царству био потпун. Римски цар се није зауставио само на томе, већ је и потпуно забранио све религије, изузев хришћанства. Гашењем античке паганске културе и религије утабан

¹²⁴ Ферјанчић, Константин, 80.

¹²⁵ Радић, Константин Велики – Надмоћ хришћанства, 97-98.

је пут преовладавања ортодоксне мисли у свим аспектима живота, док је врхунац свакако било затварање Атинске академије, коју је основао још Платон, 527. године за време владавине цара Јустинијана.¹²⁶ Атина је, дакле, у том времену и свој научни, образовни и филозофски примат препустила Константинопољу. Посве је интересно да је Платонову Академију обновио члан куће Медичи 1440. године у Италији, на иницијативу најпознатијег Хелена тог времена - Плитона. Векови забране рада филозофске институције са Атике поклапају се са миленијумским трајањем Царства на Босфору, чиме су епитети тријумфа „варварства и религије“ за просветитеље добили на тежини.

Нова деоба Византијског царства на Теодосијевој самртној постељи уткала је пут паду његовог западног дела. Цареви синови Аркадије и Хонорије, у којима је одсуство лидерства и владарског дара њиховог оца било очигледно, царство су додатно урушили, али је снажни Источни део, коме је Теодосије дао предност обзиром да је га је старији син наследио у Новом Риму, могао да истрпи једног одсутног владара, док то није био случај са Западом.¹²⁷ Стара престоница је безнадежно препуштена пљачкању Гота и Вандала јер ниједан цар више није боравио у Риму, већ у знатно снажнијој Равени. У том времену, на Босфору долази до пројекта изградње форификацијски бриљантних Константинопољских зидина Теодосија II (408-450), који су својом масивношћу и бројем кула успели да сачувају римство на истоку све до Мехмеда II Освајача, који је у новом времену и са новим оружјем успео да их заузме. Разорено и распарчано Западно римско царство подлегло је ударима варвара од којих је шачица њихових припадника, на челу са Одоакаром 476. године успела да са престола свргне Ромула Августула и оконча период старовековне историје.¹²⁸ О наставку историје Царства сведочи и слање инсигнија последњег западноримског императора цару Зенону у Константинопољ, чиме је Одоакар признао врховну власт Ромејског царства. Иако је владао територијом Италије, као и самим градом Римом, у рукама држећи круну варварски војсковођа ипак није узео титулу цара, већ краља, знајући да је једини цар могао

¹²⁶ *Острогорски*, Историја Византије, 94-96.

¹²⁷ *Бјури*, Варварска инвазија, 43-45.

¹²⁸ *Пеинтер*, Историја средњег века, 42.

столовати у Константиновом граду. На Истоку је свргавање Ромула Августула прошло потпуно незапажено, што посебно сведочи о успешности Константиновог *translatio imperii* у Цариград. Римско царство је доживело ампутацију великих пространстава, али то није значило да је дошло до суштинске промене, обзиром да је мање од века доцније успело да поврати више од половине изгубљеног.¹²⁹ Пад Западног Римског царства означио је крај Старог века, док је слом његовог источног дела, значајније измењеног миленијумским трајањем, представљао епилог више од две хиљаде година дуге историје римске идеје.

II/2. Римство кроз византијске векове

Постоје два начина помоћу којих можемо сагледати погледе Византинаца према сопственом положају у средњовековном свету који их је окруживао. Први је свакако однос василевса и челних људи средњовековне римске државе према самом Царству, уз неупитни следствени однос како византијских суседа, тако и архоната удаљенијих монархија према ромејском автократуру, док други подразумева идеје писаца са простора Источног римског царства о властитом пореклу и осећају припадности. Нажалост, милионски неми виновници свих догађаја из миленијумске византијске историје, несумњиво огледани у становништву ромејских области, само су кроз ехо учењака, који су својим мастилом исписивали повесну реалност, могли да искажу свој поглед на римски свет источног Медитерана, или да тек вековима након слома свог Царства поносно кажу да су Ромеји. Најсликовитији пример погледа народа који је живео на бившим територијама разрушеног Византијског света на сопствену етничку припадност је свакако грчко заузимање егејског острва Лемноса 1912. године. При проласку грчке војске кроз главне улице острва окупљени народ је узбуђено упућивао погледе према новопридошлим Грцима. Када је једног дечака војник упитао „У шта гледа“, добио је одговор „у Хелене“. Збуњени војник је тада питао „зар ви нисте Хелени“, на шта му је дечак одговорио „Не, ми смо Римљани“.¹³⁰ И

¹²⁹ *Острогорски*, Историје Византије, 90-95.

¹³⁰ *Kaldelis*, Hellenism, 42.

након више од четири столећа од пада Цариграда, Византија је живела у бићу свог становништва, које није могло да појми припадност било ком другом „национу“ до наслеђеном мултикултурном - ромејском.

Римска и хеленистичка слика цара као божанства, која је била присутна у принципату, а свој пуни облик доживела у доминату, уклопљена је доцније у хришћанску Византију без промене о идеји саме царске власти.¹³¹ Василевс је за Ромеје представљао Христовог намесника на земљи, те је самим тим цар заправо монарх који својим поданицима влада Божјом вољом. Царство на земљи, по речима Јевсевија из Цезареје, слика је Царства на небу.

„Може се рећи да је он онај ко управља читавим светом, он, Логос божји, који хода изнад, преко и кроз све ствари, видљиве и невидљиве, којим и кроз којег Богу драги цар, носећи слику небеског царства, држи кормило и управља, по узору на Свемоћног, свим што је на земљи. Први, Логос од Бога једнорођени, који с Оцем својим влада вековима без почетка, опстаје вековима без краја и конца; други, њему драг, који своје право да влада добија одозго, а своју моћ црпе из добијене титуле божанског, влада становницима земље дуги низ година. Осим тога: први, Спаситељ васељене, припрема за свог оца, како и доликује, цело небо, небески свет и небеско царство; други, њему драг, приводећи своје поданике Логосу јединорођеном и спаситељи оних који су на земљи, припрема их да буду долични његовом царству. Први, заједнички спаситељ читавог овоземаљског света, невидљивом и божанском моћи као добар пастир држи на одстојању од својих оваца побуњене силе које се летећи кроз ваздух изнад земље, попут дивљих звери устремљују на људске душе; други, њему драг, којег је овај украсио победничким трофејима извојеваним у биткама против непријатеља, законом рата потчињава отворене непријатеље истине и уразумљује их. Први, Логос који је пре овоземаљског света и спаситељ васељене, преносећи семе разума и спаса члановима своје пратње, обдарује их истовремено разумом и чини их способним да препознају царство Бога оца; други, њему драг, као тумач божјијег Логоса, позива цео људски род

¹³¹ Острогорски, О веровањима и схватањима Византинаца, 264.

*да спозна Свемоћног вичући из свег гласа да га сви чују и намећући законе истинске побожности свим становницима земље“.*¹³²

Наведени редови Јевсевијеве „Похвале Константину“ представљали су теократску страну византијске царске идеологије која се није изменила све до пада 1453. године. Након слома Западног римског царства 476. године Византија постаје бастион римске и хеленистичке културе, обзиром да је Рим, градацијски варваризован и тиме лишен било каквог значаја, своје место у потпуности препустио Константинопољу у чије је владаре гледао са надом, а потом и презиром.¹³³ Посве је занимљива чињеница да су у Византији све до доласка туркократије - византијског цара, у начелу, бирала три друштвена стуба: Сенат, војска и народ, што на посебан начин сведочи о ромејској посвећености да своје римске корене задржи у непромењивој форми. Василевс Константин VII Порфирогенит (913-959) у свом делу „О церемонијама“ на врло детаљан начин описује избор Анастасија I (491-518) за цара:

„У Анастасијеву кућу магистар одмах посла комите протектора и доместика, који су га одвели у Палату и чували у консistorијуму. Тако је обављена сахрана Зенона, чије је место сада код Бога. Истога дана царски ризничари, сликари и новчари учинише све у складу са обичајем, као што је речено; увече су послати позиви Силентиону и Савету, а следећег дана дошли су сви они који имају право на ношење веле хламиде и били припремљени у консistorијуму, где им се цар и обратио, а не са кола. Дошао је и архиепископ, који је, као што је обичај, ушао кроз купатило. Пошто их је Анастасије, у складу са обичајем, све примио, попео се на портик испред Великог триклина и стао на средину. Затим пред њега изађоше сви архонти и сенатори и затражише да пред њима положи заклетву да никога, ако је са неким и био у спору, неће жалостити и да ће чисте савести управљати државом. Пошто је положио ту заклетву, попе се на Хиподром, уђе у триклин, где се, по обичају, у току коњичких трка сенатори поклањају цару, обуче стихар – дивитисион са златним клавусима, појас, тувије и царске кампагије, па затим, непотпуно одевен, уђе у катисму. Војска је стајала доле на стами, са копљима и заставама положеним на земљу, а народ је стајао у подножју и

¹³² Шене, Флизен, Византија – Историја и цивилизација, 215.

¹³³ Arveler, Politička ideologija, 33.

клицао. Анастасије устаде и стаде на штит; затим се попе и кампидуктор копаника и ставу своју оглицу на његову главу. Истог трена заставе се подигоше, а војници и народ стадоше да му кличу. Затим Анастасије сиђе са штита и поново уђе у триклин, где обуче царску одећу. Епископ се помоли, па сви рекоше „Господе помилуј“; епископ му тада обуче царску хламиду и на главу стави венац од драгог камења. Анастасије се потом врати назад, попе се у катизму и поздрави народ, а сви повикаше : „АВГУСТЕ, СЕВАСТЕ!“.¹³⁴

Византијски цар је као владар Римљана сматран предводником читавог света и чуваром хришћанства, обзиром да је, сходно ромејској идеологији, био изабраник Божији и једини законити цар на земљи. Управо је та идеја о универзалном и једином царству на земљи била уздрмана неколико пута, уз неспорну и природну идеју о јединственој хришћанској цркви, иако је пентархија заправо унитарност цркве поставила на стаклене ноге.¹³⁵ Уз наведене исечке о церемонији уздизања Анастасија I за цара, незаобилазни су делови Исагоге у којој патријарх Фотије на првом значајном месту раздваја царску од црквене власти, иако су василевси Римљана врло често самостално спроводили верску политику.

„1. Цар је законита власт, заједничко добро свих поданика; он нити кажњава нити награђује с пристрасношћу, већ праведно сваког према заслугама.

2. Дужност цара је да својом врлином чува и спасава постојећа добра, будном пажњом враћа изгубљена добра, праведним победама и преданошћу стиче добра која недостају.

3. Крајњи циљ цара је да чини добро. Стога се он назива добротинељем. Кад се цар удаљи од добротинељства, његов се царски карактер, према мишљењу старих, квари.

¹³⁴ *Constantine Porphyrogenetos, The Book of Ceremonies, 148-154. Уп. Шене, Флизен, Византија – Историја и цивилизација, 217-218.*

¹³⁵ *Острогорски, О веровањима и схватањима Византинаца, 265-267.*

4. Цар је дужан да брани и чува пре свега све заповести Светог писма, затим догме усвојене на седам светих сабора, као и важеће РИМСКЕ законе“¹³⁶

Неодољива је сличност између делова Исагоге који су посвећени цару и царском положају и описа врлина које сваки римски конзул, а потом и цар - морају имати, не би ли своју државу довели до врхунца. Поред наведеног, вреди поменути да је сходно хеленистичко-римском обичају пред византијским царем практикована проскинеза, чиме је само потврђиван врховни положај цара у хришћанској васељени. Такав положај очигледан је у једном од византијских списа о апокалипси, чији је аутор сакривен под називом Псеудо-Методија и датира из VII века.

*„Када се буде појавио син пропасти, понеће се цар Ромеја на Голготу, где је забодено дрво крста, на месту на коме је Христос, Бог наш, поднео смрт. Подићи ће тада цар Ромеја круну своју и поставити је на крст и испружиће руке своје ка небу и предаће царство хришћана Богу и Оцу. Узнеће се крст на небо заједно са царевом круном, јер овај крст, на коме је ради општег спасења свих људи распет Господ наш Исус Христос, треба пре Њега да се појави при Његовом другом доласку да осуди невернике. И испуниће се Давидово пророштво, које каже: Етиопија ће пружити руке своје к Богу (Псал. 68.31); јер на крају ће Етиопија, кроз семе синова Хусите, ћерке етиопског цара Фола, пружити руку к Богу. И уздићиће се онај који је окренуо небо и предаће дух свој цар Ромеја. Тада ће бити поништени свака власт и владарска моћ“.*¹³⁷

Очигледно је првенство ромејског цара у апокалиптичном свету који је Псеудо-Методије својим пером детаљно исписао обзиром да василевс предаје круну овоземаљског Царства, као и његово становништво, Богу. Византија је током читавог средњег века имала формирану хијерхијску структуру односа према осталим монархијама и њиховим владарима. Најнижи ступањ у хијерархији средњовековних држава заузимале су вазалне, односно потчињене области Царства, којима византијски самодржац упућује наредбе у следећој форми: Κέλευσις ἐκ τῶν

¹³⁶ Шене, Флизен, Византија – Историја и цивилизација, 221.

¹³⁷ Pseudo – Methodius, *Apocalypse, An Alexandrian World Chronicle*, London 2012, 65-67. Уп. Шене, Флизен, Византија – Историја и цивилизација 226.

φιλοχρίστον δεσποτῶν πρὸς τὸν ὀ δεῖνα τὸν ἄρχοντα τῆσδε.¹³⁸ Виши ранг на византијској хијерархијској лествици које су имале независне територије подразумевао је слање писама (γράμματα) уместо наредби (κέλευσις), уз изостављање термина господар (δεσπότης) и навођења имена цара који писмо шаље. Са друге стране, најзначајнији европски владари попут краља Франачке, означавани су као браћа, уз шта је приметна разлика у обраћању наследницима Карла Мартела, у односу на доцније немачке владаре. У писмима доцнијих времена осетан је снижени тон обраћања византијских владара, обзиром да су поједини епитети уклоњени, попут најплеменитијег, угледног и љубљеног, љубазног брата који прелази у угледног и љубазног. Поред наведеног, видно је инсистирање на римском пореклу византијских властодржаца као у примеру писма царева Константина и Романа, који уз титуле автократора и василевса Ромеја додају и „у Бога верни узвишени **август**“.¹³⁹ Ипак, систем није био једнак за све, владари Бугарског царства и након проглашења царства остају духовни синови (πνευματικόν τέκνον) византијског цара. Ни исламски, нити хришћански владари нису могли бити у рангу са византијским царем у ословљавању. Ромеји су водили рачуна да ни на једном месту страног владара назову господарем (δεσπότης), обзиром да се тај епитет готово стално може пронаћи у титулатури византијских василевса. Осталима су додавани почасни предикати који су красили римско-ромејске чиновнике и по наведеном можемо пратити развој, снажење или слабљење одређених држава средњовековног света.¹⁴⁰

Ипак, слабљење царства средњовековних Римљана, у више наврата, резултирало је одбијањем појединих европских владара да признају примат ромејског автократора. Први случај уско је везан са опоравком Папства и јачањем њихових покровитеља – Каролинга. Божић 800. године моћни краљ Карло Велики (768-814) провео је у некадашњој престоници света и давно изгубљеном претку Константинопоља, Риму, у ком је папа на несвакидашњи начин, ставивши Карлу у тренуцима молитве круну на главу, дотадашњег франачког гех-а прогласио римским

¹³⁸ *Острогорски*, О веровањима и схватањима Византинаца, 248.

¹³⁹ *Острогорски*, О веровањима и схватањима Византинаца, 249.

¹⁴⁰ *Исто*, 252.

царем.¹⁴¹ Наступајући земљотрес у свету византијске хијерархијске структуре, више од декаде није могао бити саниран када су Ахенским споразумом 812. године ромејски посланици признали титулу цара Карлу Великом, док је он сам могао да заборави на оправдавања да је проглашен за императора Римљана због упражњености престола у Царграду. Ипак, ослабљена Византија није признала титулу василевса Римљана коју је љубоморно чувала за свог цара Михаила Рангабеа, већ је исту ограничила на Франке. У предворју ромејске државе још један владар се прогласио царем. Симеон Бугарски је као бивши становник Новог Рима био опчињен идејом о царевању круном Константина Великог. У више наврата је Византији наносио велике поразе и успео да од исте изнуди крунисање. Догађај који Византинци више никада нису поновили одиграо се изван зидина Теодосија II 893. године када је бугарски владар из руку патријарха Николе I Мистика примио царски венац.¹⁴² Као и у случају Франака, ни Бугарима није призната титула цара Римљана већ је она била ограничена на њихов сопствени етнос, иако се сам Симеон потписивао као василевс Ромеја на грчком језику. У оба наведена случаја византијска држава је била довољно јака и имала простране територије у Малој Азији са којих је могла да црпи своју снагу, те сем угледа није изгубила готово ништа. Трећи и по Цариград најозбиљнији покушај присвајања титуле цара Ромеја догодио се 1345/6. године, када је краљ Стефан Душан проглашен а потом и крунисан за василевса.¹⁴³ Српски цар је као најснажнији владар на Балкану увидео да, уз активну дипломатију, постоји могућност овладавања великим пространствима пропадајућег Византијског царства, те и самим Цариградом. Ипак, освета његовог бившег пријатеља, а потом и огорченог непријатеља - цара Јована VI Кантакузина, иако закаснила, била је довољна да омете планове српског цара. Стефан Душан је слично Симеону и Карлу Великом успео да буде признат за цара од стране Јована V Палеолога, али као и у претходним случајевима - само за цара Србије.¹⁴⁴ Душановом смрћу, 20. децембра 1355. године, претензије Српског царства на Константинопољ трајно јењавају, док Балкан и Византија дочекују вековну борбу за опстанак.

¹⁴¹ Пеинтер, Историја средњег века, 94-95.

¹⁴² Magdalino, „Srednjovekovno carstvo (780-1204)“, Istorija Vizantije, 190-193.

¹⁴³ Ферјанчић, Турковић, Стефан Душан краљ и цар (1331-1355), 149-153.

¹⁴⁴ Исто, 275-285.

*

Слично сваком царству у повести људског рода и Византија је била мултикултурална држава, која је, међутим, инсистирала на хришћанству. Њени становници, уз извесне изузетке - били су већински православци, али истовремено и Римљани. Идентификовање византијског становништва као већински римског, иако су га чиниле скупине Словена, Јермена и других народа, специфичан је за средњи век и Ромејско царство истински чини империјом у правом смислу речи. Царство је посматрано као породица у којој је василевс, природно, представљао оца, док је целокупно становништво перцепирано као државна деца. У IX веку, патријарх Фотије цара Михаила III Поконота назива „оцем отаџбине“, док се у другом примеру из XI века Василије II описује као „чувар деце Новог Рима“.¹⁴⁵ Византија је много пута доказала да је била способна да апсорбује људе који нису били Римљани, нити су имали римске корене, попут Кекавмена или Сиргијана. Поменути племићи Царства су били странци али су унутар империје посматрани као Ромеји, пре свега због, као и у доба антике, перцепције римства као оданости краљевини, републици, односно Царству. Сликвит пример припадности, осећања и културолошке сличности народа унутар Византијског царства свакако је чувени епски спев о Дигенису Акрити. Једини сачувани ромејски еп записан је у XII веку, времену бујања византијске културе под покровитељством дома Комнина и описује догађаје из времена сукоба са Арабљанима у Малој Азији. Први део епа – „Песма о емиру“, на романтичан начин говори о забрањеној љубави између Дигенисове мајке Ромејке, ћерке византијског војног заповедника, и муслиманског емира. Управо због наведеног, њихов син добија име Дигенис – двостуког порекла.¹⁴⁶ Муслимански емир је прихватио хришћанство, не би ли се оженио ромејком, али је и читаву своју породицу привео Христовом учењу. У другом делу, који је посвећен самом Дигенису Акрити (Ἀκρίτης/ Ἀκρίτας - граничар), који се на ободима византијске државе обрачунава са непријатељима. Дигенис је посматран као Римљанин, иако му је отац био муслиман, доцније

¹⁴⁵ *Kaldelis, Romanland*, 68. Више о цариградским патријарсима у времену Македонске династије, вид. *Станковић, Цариградски патријарси и цареви Македонске династије*, Београд 2003.

¹⁴⁶ *Русенковист, Византијска књижевност, од 6. века до пада Цариграда 1453*, Београд 2014, 134.

хришћанин.¹⁴⁷ Римски свет Византије био је универзалан, што је управо најочигледније на примеру наведеног епа.

Поред до сада изреченог - ромејски цареви нису изостављали, када би им се прилика указала, помен својих римских корена и предака. Тако је василевс Манојло I Комнин приликом сукоба са немачким царем, у време Другог крсташког рата, упозорио Конрада I да не започиње борбу против Ромеја, иако је пун назив државе крсташког војсковође био Свето **римско** царство, обзиром да су њихови преци освојили знатан део света, укључујући и Германију.¹⁴⁸ Ипак, „римско“ царство на Западу није остало дужно Византинцима. Након катастрофалног слома ромејског оружја у бици код Мириокефалона, 1176. године, цар Фридрих I Барбароса је Манојла I подсмешљиво назвао „грчким краљем“, оспоравајући му прерогативе василевса и римство његовог народа.

Након империјалног слома и политичке катарзе која је уследила након 1204. године, византијски универзализам на политичком плану није био одржив. Исцрпљујућа западна политика Михаила VIII Палеолога након његове смрти Царству је заувек отпорну снагу свела на минимум. Ипак, светла тачка власти последње византијске династије је културна обнова спровођена од времена Андроника II. Проток нових мисли Теодора Метохита, Нићифора Григоре, Димитрија Кидона и многих других, кроз ходнике „ренесансе Палеолога“ донела је Византији нове погледе на сопствени идентитет, о чему ће бити детаљнијих речи у наредном поглављу. Повратак византијских мислилаца на заинтересовани научни рад римско-хеленистичке епохе стимулисао је даљи развој западноевропског Хуманизма, са којим су Ромеји итекако имали додира. Период есхатолошког фатализма најочигледнији је у делима великог логотета Теодора Метохита. Други човек Царства римску државу посматра као пролазну и предстојећи слом за њега је универзална манифестација закона стварања и пропадања. Такође, Метохит није Византију сматрао јединственом, нити супериорном у односу на друге

¹⁴⁷ Исто, 135.

¹⁴⁸ Kaldelis, Romanland, 72.

цивилизације.¹⁴⁹ Последњи векови у погледу римства су донели значајне промене, огледане у отвореном разматрању корена и основа византијског света.

¹⁴⁹ Ševčenko, „Paleološka učenost“, Istorija Vizantije, 307.

III

Последње столеће римства у очима византијских писаца

III/1. „Римски погледи“ и византијски идентитет

Последње столеће Византијског царства на исписаним страницама савременика кључних догађаја краха последње римске државе знатно је детаљније описано у односу на многе векове царске прошлости.¹⁵⁰ Захваљујући, у науци синтагмом означеним „историчарима пада“, Дуки, Георгију Сфранцису, Критовулу са Имброса и Лаонику Халкокондилу, али и другим писцима, чије перо није исписивало садржину историјског карактера, Георгија Гемиста Плитона или Генадија Схоларија, можемо посматрати извесне промене у идеолошким сватањима и поимањима ромејског света, као и у другачијем тумачењу погледа и литерарних рефлексиија самих Византинаца на себе и друге.¹⁵¹

Име историчара Дуке није познато, премда постоји могућност да је, сходно грчкој и посебно палеолошкој традицији, која подразумева преношење имена деде на унука, носио име Михаило.¹⁵² Назначени предак чувеног писца из времена византијског нестајања био је присталица василевса Јована VI Кантакузина, што оправдава Дукину глорификацију цара-писца, иако је рођен око 1400. године. У двадесетим годинама XV столећа, Дука је постао секретар и писар ђеновљанског подесте Ђованија Адорна, те се његов живот углавном одвијао у Фокеји и на Лезбосу. Припреме султана Мехмеда II Освајача у Тракији за напад на Цариград 1452. године писац је лично посматрао, док је непосредно након пада наредне године посетио „Царицу градова“, стекавши утиске о катастрофи коју је доцније, у виду оплакивања, утиснуо у своје дело. Дука је у својству ђеновљанског изасланика у два наврата био

¹⁵⁰ *Острогорски*, Историја Византије, 437-440; *Vryonis*, Byzantine Attitudes toward Islam during the Late Middle Ages, 263-286.

¹⁵¹ *Русенквист*, Византијска књижевност, 200; *Πρίντζιπας*, Οι ιστορικοί της Αλώσεως, 76-85; *Браунинг*, Језик византијске књижевности, 71-73.

¹⁵² ODB I, 656-657; LexMA III, 1444-1445.

примљен на Мехмедов двор, не би ли однео данак за поседе Гатилузија у Егеју. Тачна година смрти „историчара пада“ није нам позната, али с обзиром да се његово дело завршава османским освајањем Митилене 1462. године, прекидом на половини реченице, свакако можемо сматрати да је након наведене године Дука преминуо, извесно у Италији или некој другој земљи католичког света. Дукина историја је сачувана само у једном рукопису, али јој недостаје почетна и крајња страна, те ни сам наслов дела остаје непознаница, али је готово извесно да је Дука своју Историју писао након пада Константиновог полиса 1453. године.¹⁵³

Сам Дука се на једном месту извињава што приказује победе неверника и поразе свог народа. Ипак, он је веровао у пророчанство које је подразумевало да ће османски владари и Палеолози, који су у истоветном историјском тренутку дошли на власт, истовремено одступити са политичке позорнице.¹⁵⁴ Његово дело може се схватити као својеврсни амалгам историјским мемоарима Кантакузина и Григоре, пружајући ванредну испреплетану допуну њему савременим текстовима, чији су аутори Халкокондил, Сфранцис и Кривовул. Савремени критичари византијске књижевности једногласно потврђују Дукину љубав и наклоност према истини и релативну тачност, чиме се подаци које доноси на страницама свог дела преузимају са великом поузданошћу.¹⁵⁵

Прва поглавља Дукине Историје представљају кратак преглед „светске историје“ - од Адама до цара Алексија I Комнина. Детаљан опис византијско-османских односа следи након смрти цара Андроника III Палеолога 1341. године и почетка крвавог Другог грађанског рата „црног ромејског XIV столећа“. За странице од петог до једанаестог поглавља Дука користи сопствене (породичне) изворе и благонаклон је према Јовану VI, док је објективан приказ личности Јована V Палеолога апсолутно непостојећ. Хронолошким приближавањем Паду расте и број детаљних описа, како напредовања Османлија и пада селџучких емирата, тако и краха балканских хришћанских земаља. Као учесник и непосредни сведок бројних

¹⁵³ *Doukas*, 9-22; *Русенквист*, Византијска књижевност, 202-203.

¹⁵⁴ *Doukas*, 244. За текст на грчком и пратеће коментаре: *Dukas, Chronographia*, 552-554.

¹⁵⁵ Посебно и темељно о томе: *Νίκου*, Το ιστορικό έργο του Δούκα: πηγές και επιδράσεις, 101-131.

политичких збивања XV века, Дуки је био очигледан и неизбежан долазак туркократије, али је и поред сужености државног простора Ромејског царства цар заувек остао βασιλεὺς Ромеја, за разлику од погледа Лаоника Халкокондила, док је самог Мехмеда II назначавао искључиво - ὁ τύραννος.¹⁵⁶

У црквеној политици, Дука се привидно придружио унионистима из политичких, али и делимично из верских разлога. Историчар пада Цариграда и остатака Византијског царства тај државни понор је видео и оправдавао као Божију казну за бројне грехове Ромеја.¹⁵⁷ Интересантан је пример у ком Дука наводи да је велика већина противника Уније побегла у последњем часу, када су Турци већ нападали Град, у Свету Софију, коју су и сами мало пре тога називали уточиштем демона, пакла и јеретичког олтара униониста: *па чак и да се, у свој тој несрећи, анђеоса небеса спусти и каже вам: „Ако прихватите унију и мир у вашој Цркви, ја ћу истерати непријатеља из Града“, ви чак ни тада нећете пристати. А и да пристанете, то би била само лаж!*“. Делујући да тиме жели да опише безизлазну ситуацију и клопку у коју су Византинци сами себе заробили, Дука неумољиво заокружује увредом дати приказ ситуације, називајући своје сународнике - убогим Ромејима (ὧ δύστηνοι Ῥωμαῖοι).¹⁵⁸

Историчар Дука користи традиционалан начин означавања Ромејске државе - βασιλεία, док је народ којим влада византијски цар називан Ῥωμαῖος. Историчар чак самог Ђованија Ђустинијанија, осим епитета о моћном ратнику дивовског стаса, назива заповедником Римљана (ἀφεῖλεν ὁ Θεὸς ἐκ τοῦ μέσου τῆς παρεμβολῆς τῶν Ῥωμαίων, τὸν στρατηγὸν αὐτῶν γίγαντα καὶ ἰσχύοντα καὶ ἄνθρωπον πολεμιστήν).¹⁵⁹ Поред наведеног, Дука користи облик изведенице Ἑλλην којом означава античке Грке, али и целокупно паганско образовање - Ἑλληωικοῖς μαθήμασι - као и саме географске области. Најочигледнији пример је заправо већ наведени одлазак противника уније у загљај највеће цариградске цркве, где је „пагански олтар“

¹⁵⁶ Hunger, Die Hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner I, 490-494.

¹⁵⁷ Красавина, Дука и Сфрандзи об унији православной и католической церквей, 142-153.

¹⁵⁸ Doukas, 226; Dukas, Chronographia, 506-508.

¹⁵⁹ Doukas, 222; Dukas, Chronographia, 496.

заправо означен као хеленски: „Καὶ ἡ Μεγάλη Ἐκκλησία ὡς καταφύγιον δαιμόνων καὶ βωμὸς ἑλληνικὸς αὐτοῖς ἐλογίζετο“.¹⁶⁰

И поред константног навођења припадника сопственог народа као Римљана (Ῥωμαῖος), постоје и два изузетка из описа последњег века Царства, а који не подразумевају означавање Ромеја таквим именом. На страницама које Дука посвећује начину на који се Турци опходе према заробљеним женама стоји:

„...εἰ Ἑλληνίδα ἢ Ἰταλὴν ἢ ἄλλην τινὰ ἑτερογενῆ προσλάβηται ἢ αἰχμάλωτον ἢ αὐτόμολον, ὡς Ἀφροδίτην τινὰ ἢ Σεμέλην ἀσπάζονται τὴν ὁμογενῆ δὲ καὶ αὐτόγλωτον ὡς ἄρκτον ἢ ὕαινα βδελύττοντες“.¹⁶¹

Такође, Дука пореди античке Грке, иако сам записује да су њему антички Грци потпуно страни људи, обзиром да Ромеје од њих дели море времена и верских разлика, описујући их као: „Ἑλλήνων λέγω τῶν ἡμιθέον ἡρώων ἀνδρῶν“,¹⁶² са савременим Византинцима који су одбили да присуствују миси у Светој Софији 1452. године, који су за њега заправо: „ὁ λαὸς ὁ ἀπηνῆς καὶ μισόκαλος, ἡ ρίζα τῆς ὑψηλοφροσύνης ἢ τρυγία τοῦ γένους τῶν Ἑλλήνων“, дакле - талог хеленског рода.¹⁶³ Поред наведеног, историчар унионисте који су били присутни на описаној литургији назива „Ῥωμαῖος, Ἑλληες, Γραικοί“.¹⁶⁴ Последњи наведени термин (Γραικοί), Дука користи не би ли, овим западним средњовековним називом за Ромеје, ближе описао учеснике сабора у Ферари и Фиренци 1438/9 године.¹⁶⁵ Ипак, Дука идентитет Ромеја ни у чему не везује за Грке и хеленство, било културом или пореклом.¹⁶⁶

Политички идентитет Византинаца може се кроз Дукину Историју посматрати и преко његових описа „других“, најпре Турака. Историчар управо на примеру контраста између Ромеја и Турака прави јасан принцип – све мане „Исмаилћана“ немогуће је пронаћи код Византинаца. Турци су окарактерисани као

¹⁶⁰ *Doukas*, 208; *Dukas, Chronographia*, 456.

¹⁶¹ *Doukas*, 73; *Dukas, Chronographia*, 94-96.

¹⁶² *Doukas*, 92; *Dukas, Chronographia*, 144.

¹⁶³ *Doukas*, 205; *Dukas, Chronographia*, 450.

¹⁶⁴ *Doukas*, 205; *Dukas, Chronographia*, 448.

¹⁶⁵ *Doukas*, 179-180.

¹⁶⁶ *Smarnakis*, *Rethinking Roman Identity after the Fall (1453)*, 222.

нецивилизовани варвари, док су Ромеји, за Дуку природно - цивилизацијски развијенији етнос. Писац из епохе римског средњовековног сумрака управо Мехмеда II Освајача види као „*Антихриста пре Антихриста*“ и „*истинског демона од крви и меса*“.¹⁶⁷ Ислам је код историчара окарактерисан као варварска вера, обзиром је да при освајању Константинопоља и конверзије Свете Софије у џамију Дука додао да је бивша црква:

„...због грехова наших, Храм који је поново саграђен у име Мудрости Логоса Божијег, и који се зове храм Светог Тројства, Велика Црква и Нови Сион, данас постао олтар варварски и постао Мухамедов дом (... σήμερον βωμὸς βαρβάρων καὶ οἶκος τοῦ Μωάμεθ ἐπεκλήθη...)“.¹⁶⁸

Стереотипни приказ Турака као пожудних људи, са детаљним описом „грехова“ муњевитог султана Бајазита I, на другој страни, дочекује смерни автократор средњовековних Римљана Манојло II, који се посвећен тумачењима Божијих речи.¹⁶⁹ Дука кроз своју Историју наглашава да Ромеји требају бити одани свом побожном цару, својој вери и Цариграду, урбаном животу, цивилизацијским тековинама и културним достигнућима, којима су супротстављени обичаји некадашњег номадског племена, а сада султаната које је Царство свело на опкољени босфорски мегалополис. Историчар Пада ипак Турке, напослетку, препознаје као „Божије средство“, обзиром да су греси Ромеја били „превелики“. Дука схвата да је Божја промисао пад Византије, јер су њени становници допустили уздизање Палеолога, иако су се заветовали да служе и чувају трон за Јована Ласкариса.¹⁷⁰ Небеска казна у виду краха последње римске државе стигла је са Истока, те и сам Дука описује улазак Османлија у Град преко споредне капије, обзиром да су остале биле херојски брањене, као доказ немогућности искупљивања Ромејских грехова: ἔλαθον, δι' ἄλλης ὁδοῦ τούτους εἰσάξας ὁ θελήσας Θεός.¹⁷¹

¹⁶⁷ Doukas, 191.

¹⁶⁸ Doukas, 231-232; Dukas, *Chronographia*, 522.

¹⁶⁹ Smarnakis, *Rethinking Roman Identity after the Fall* (1453), 224.

¹⁷⁰ Doukas, 67; Dukas, *Chronographia*, 80-82.

¹⁷¹ Doukas, 223; Dukas, *Chronographia*, 498.

Дука политички живот Цариграда често описује као интеракцију између цара и „воље народа“, чинећи тако једно активно политичко тело које историчар означава термином - „πολιται“.¹⁷² Најсликовитији пример који Дука исписује у том смислу јесте долазак автократора Јована VI Кантакузина, тада и даље претендента на наслеђе преминулог цара Андроника III Палеолога, пред зидине Града, фебруара 1347. године:

„Дошао сам, људи, да не починим неправду ниједном човеку, нити сам у прошлости неправедан био. Долази вам неко ко је претрпео неправду, а и даље је трпи. Ја сам царски регент ромејски, постављен од стране покојног цара Андроника. Млађани наследник царства је мој цар и посвојени син, јер ме је за то пред Богом задужио његов отац. Какав сам злочин починио тиме што сам га желео за свог зета? Зар не знате да се његов отац на мене угледао и чувао ме и волео ме као истинског брата, да ми је често поверавао послове власти и делио је са мном? Зар нисам најистакнутији у славном и познатом племству које је стекло велико богатство? Зар нисам најхрабрији од свих војних заповедника? Зашто ме презирете? Зашто су ваше снаге састављене од нискога рода, пола Турци, пола Грци! Зашто онда дођох, о грађани? Да не учиним неправду никоме, већ да исправим учињене ствари. Онима који су нешто згрешили, опраштам им њихове преступе; онима који су истрпели неправедни губитак, вратићу им из својих кеса. Даље ћу у државно уређење ромејске државе увести мир. Ако ми Бог нареди да осветим и надоместим све, биће то због ваших незаконитих дела. Отворите ми капије. Кунем се Христом и Богородицом да сам ја пријатељ, а не непријатељ...

*Константинопољани нису давали никакав одговор, показујући само презир, а вулгарна руља је са зидина повикивала бујицу псовки, хулећи притом на њега и његову супругу. Када је Кантакузин увидео да Град неће заузети говором и опоменама, окренуо се војним тактикама. Ушао је у Град уз помоћ својих рођака који су били унутра; када су га угледали, сви су похрлили к њему, поздрављајући га и славећи га као цара“.*¹⁷³

¹⁷² Smarnakis, Rethinking Roman Identity after the Fall (1453), 217.

¹⁷³ Doukas, 74-75.

Посве је интересантан детаљ да поред супротстављене царске породице Палеолога, која није у фокусу Јована Кантакузина, главни актер цариградског политичког живота јесте заправо његово становништво. Претендент на престо у Влахерни се не без разлога управо њима обраћа, желећи да их одобровољи и добије њихову сагласност за царевањем, не би ли га без борбе и непотребног страдања пустили у Град. Тек пошто га они ћутањем одбију, Кантакузин бира друга средства. Уз наведени пример учешћа политичког тела грађана Цариграда у времену доласка Јована Кантакузина на власт, мора се обратити посебна пажња на период Бајазитове опсаде Константинопоља (1394-1402). Дука наводи:

„Οἱ δὲ πλείστοι τῆς Πόλεως βιαζόμενοι ὑπὸ τοῦ λιμοῦ, συνεθλίβοντο μὲν καὶ δώσειν προαιροῦντο τὴν πόλιν. Ἄλλ’ ὑπομιμνήσκοντες τὰ πραχθέντα ἐν τῇ Ἀσίᾳ παρὰ τῶν Τούρκων, τὴν φθορὰν τῶν πόλεων, τὴν ἐρήμωσιν τῶν ἱερῶν τεμενῶν, τοὺς καθ’ ἐκάστην ὥραν πειρασμοὺς καὶ συκοφαντίας τοῦ ἐξομόσασθαι τὴν εὐσέβειαν, ὀπισθόρμωσ τὸν νοῦν ἦλαυνον...

‘Ο δὲ τύραννος ὅσον ἔβλεπε τοὺς Πολίτας ἀνθισταμένους καὶ μὴ ἐνδόντας τοῖς αὐτοῦ θελήμασιν, τοσοῦτον ἠγρίαине καὶ ἐθυμοῦτο κατὰ τῆς πόλεως“.¹⁷⁴

Дакле, не сам автократор Римљана, већ грађани његовог главног града су у једном тренутку, притиснути недостатком намирница, желели да Град предају османском султану, али су знајући како су пролазили хришћански градови Мале Азије када су отварали капије муњевитом освајачу – што је подразумевало разарање кућа, храмова и осталих грађевина у заузетом граду, ипак одустали од те идеје. Василевс, стога, није имао никакву улогу у конкретној одлуци о пропасти своје Империје, што је и евидентно у Бајазитовом бесу према Цариграђанима, а не према самом цару из дома Палеолога. Дука такође наводи „*празноглаву скупштину Ромеја која је смислила бесциљан план, послала је амбасадоре Мехмеду*“. Управо споменута

¹⁷⁴ *Dukas, Chronographia*, 124-126.

скупштина Ромеја је дала повода Муратовом сину да прекине рат са Караманом и окрене се освајању Цариграда, назначава историчар.¹⁷⁵

Изречени редови Дукине Историје нас наводе на закључак да се Византија, сужена на простор од Свете Софије до зидина Теодосија II, у последњем веку своје историје потпуно вратила својим римским коренима. Иако су сенат, народ и војска били темељ ромејског друштва и политичког структурисања као и приликом избора цара, у годинама византијске моћи сенат и народ су имали церемонијалну улогу. Како је снага Цариграда копнила, тако је и сама власт његовог василевса драстично ограничавана, чиме Византија у XV веку више него икад подсећа на прачестицу сопственог постојања – Римску републику, обзиром да власт у Царству више није била у рукама само једног човека.

Дука након пада Цариграда 1453. године, који је царицу градова засигурно перципирао као хришћанско-римски град-државу, своју историјску нит не оптерећује редовима посвећеним Апокалипси. Историчар крах Константиновог полиса не идентификује са ишчекиваним крајем земаљског света, већ са простим Божанским провиђењем које не мора нужно да значи да ће трајати вечно. Дука је знатно ближи мишљењу угледних Ромеја који су се у годинама пре 1453. отиснули на Запад, попут кардинала Висариона и Исидора, а који су, слично својој западној браћи у Христу, долазак туркократије на Босфор видели као краткорочан период који се мора окончати поновним освајањем Цариграда и рестаурацијом римске државе на истоку. Чини се чак да је Дукин наратив који повезује римство са хришћанским полисом управо био упућен њима, као могућим заговарачима новог крсташког похода који би Турке „...протерао из Града, и са запада и са истока, све до граница са Персијом, до места званог Монодендрион (καὶ ἀπὸ τῶν τῆς ἀνατολῆς μερῶν ἄχρις ὀρίων Περσίας ἐν τόπῳ καλουμένῳ Μονοδενδρίῳ)“.¹⁷⁶

¹⁷⁵ Doukas, 192-193.

¹⁷⁶ Dukas, Chronographia, 506.

Михаило Критовул, рођен је највероватније у првој деценији XV века на егејском острву Имбросу, припадајући напослетку ученом кругу окупљеном око патријарха Генадија Схоларија. Михаило је највероватније носио презиме Критопул (Κριτόπουλος), али је слично Лаонику Халкокондилу одлучио да га промени у Критовул, тиме и личним примером подражавајући антички грчки језик и изворност хеленства.¹⁷⁷ Поред познавања историје, књижевности, језика као и филозофије и теологије, дознајемо да је Михаило био образован и на пољу медицине. Наиме, приликом посете Цариграду 1467. године Критовул је описивао смртоносне таласе куге на начин својствен лекару тог времена.¹⁷⁸ Није нам познат датум ступања у службу султана Мехмеда II, али је познато да је 1456. године постављен за гувернера родног Имброса и већ наредне године успео је да дипломатским путем спречи напад папске флоте на острво којим је управљао. Уз пристанак грчког становништва, Лемнос је Критовуловом умешношћу предат Османлијама, које су поставиле Димитрија Палеолога као управника. Након Млетачког заузимања Имброса Критовул се обрео у Цариграду, али је убрзо изгубио Мехмедово поверење, те је отишао у манастир, могуће на Светој Гори, где је и умро око 1470. године.¹⁷⁹

Прве странице Историје исписане пером Михаила Критовула настале су најкасније лета 1453. године, док само дело описује историјски опсег између 1451. и 1467. године. Управитељ Имброса је дело посветио Мехмеду Освајачу, али је кроз сопствено историописање проткао нити критичности према османским Турцима, највидљивијим у реченицама описа пљачкања византијске престонице. Наведено је, свакако, имало утицаја на бројност преписа Михаилове Историје, као и на губитак султанове наклоности, те је Михаилово дело остало сачувано искључиво у једном аутографу, каквим је и пронађено у палати Топкапи, у XIX веку.¹⁸⁰ Критовулово литерарно стваралаштво подељено је у пет књига, од којих прва обухвата период од 1451. до 1453. године. Следеће поглавље представља повесни ток између освајања

¹⁷⁷ ODB II, 1159; *Русенквист*, Византијска књижевност, 203-204.

¹⁷⁸ *Радонић*, Критовул: византијски историк XV века, 61-83.

¹⁷⁹ *Жигалова*, Турки и турска угроза в византијској историческој литератури XV в., 36-37; *Koski*, Assessing the Historian Michael Kritovoulus as a Historical Figure through Analysis of Michael Kritovoulus' *History of Mehmed the Conqueror*, 1-18.

¹⁸⁰ *Raby*, Mehmed the Conqueror's Greek Scriptorium, 15-34.

Цариграда и окупације егејских острва Лемноса, Тасоса и Самотраке, у ком историчар пада изоставља приказе османских неуспеха. Наредна књига подразумева две кампање против остатака римског присуства на Пелопонезу, док се четврти сегмент бави поковањем Трапезунта, Лезбоса и Босне. Критовул своју Историју завршава описом година између 1464. и 1467. године, чиме писац заправо концептуално жели да истакне доследност у описивању османске историје кроз очи Ромеја жељног осврта на остатке византијског света. Делу претходи „слово“ посвећено Мехмеду, на чијем је почетку султан, као αυτοκράτορ μέγιστος βασιλεύς βασιλέων, добио низ тријумфалних титула, које су до тада додељиване само цару Римљана. Османски султан се у Критовуловој Историји редовно наводи као βασιλεύς и чак више од седамдесет пута историчар започиње поглавље наведеним епитетом, поредећи Мехмеда са Александром Великим и римским царевима. Традиционални изрази византијске царске идеологије природно се преносе на новог господара: πρόνοια, φροντίς, φιλανθρωπία, εὐποΐα и εὐεργετῶν.¹⁸¹

Критовул се свакако обраћао преосталим римским становницима, некадашњег византијског Константинополиса, већ тада репопулисаног исламског града на Босфору.¹⁸² Обзиром да је дело посветио султану Мехмеду Освајачу, историчар пада у уводу наводи да:

*„Можда би многи часни Арапи и Персијанци (Османлије) ово могли боље описати и предати нашим наследницима... али такви ће списи остати познати само међу Арапима и Персијанцима (Османлијама) и онима који познају њихов језик. А ово ће постати предмет поноса не само код Грка, већ код свих западних нација, заиста свих оних изван Херкулових стубова и оних који настањују Британска острва...“.*¹⁸³

Султанова дела су требала бити описана на грчком, не би ли постала део грчке традиције и идентитета. Историчар наводи да се антички подухвати заборављају и

¹⁸¹ Hunger, Die Hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner I, 500.

¹⁸² Hunger, Die Hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner I, 500-501; Inalcik, The Policy of Mehmed II toward the Greek Population of Istanbul and the Byzantine Buildings of the City, 229-249; Moravcsik, Byzantinoturcica I, 432-435.

¹⁸³ Critobuli Imbriotae Historiae, ed. Reinsch, 4.

све је теже поверовати у исте, обзиром на историјску дистанцу између читалаца и садржине исписане на страницама.¹⁸⁴

Дакле, Критовул је задржао тенденцију величања грчког језика, пошто такође наводи да је управо то разлог могуће популарности дела на Западу, јер јези Грка био званичан у римској држави чијем је етносу и припадао, без обзира на неспорну чињеницу да је арапски такође био познат и на Западу. Не сме се игнорисати чињеница да је католички свет, поред неупитног утицаја византијских полихистора током сумрака средњег века, за многа капитална дела античког света управо сазнао путем арабљанских превода. Стога је могуће закључити да је Критовул, иако се извињава, а уводно поглавље након посветног писма самом османском султану назива Апологија, што поред ламентата над несрећама сопственог народа разоткрива слабости Ромеја,¹⁸⁵ желео да у приказе Мехмедових дела утисне описе давне грчко-римске прошлости - чиме би становништво некадашњег Римског царства, читајући Историју, могло да се тргне из претећег таласа заборављања. То се најбоље може видети код узора самог Критовула – Тукидида. Историчар пада прати општу структуру дела античког Грка, попут поделе календарских година на четири годишња доба. Такође, Критовул поред општих фраза из Тукидидовог историјског списка, свом јунаку приписује реченице изговорене у времену Пелопонеског рата, очигледне, поред многих других, на примеру Мехмедовог говора у ком хвали своје храбре претке који су муњевито освојили Малу Азију и делове Европе, а притом су реченично идентични са Тукидидовим описом Атињана пред скупштином Пелопонеске лиге.¹⁸⁶ Такође, Критовул користи Аријаново дело *Anabasis Alexandri*, не би ли оправдао своје прве реченице у којима стоји да је Мехмед себе од тренутка ступања на престо видео као новог Александра, са ким га ромејски историчар и изједначава.¹⁸⁷ Жеља за таквим поређењем код османског султана није случајна, обзиром да је сам Мехмед читао арапске и персијске песме које говоре о великом грчком владару.¹⁸⁸ Поред

¹⁸⁴ *Critobuli Imbriotae Historiae*, 12; *Neville*, Guide to Byzantine Historical Writing, 308-309.

¹⁸⁵ *Critobuli Imbriotae Historiae*, 13-15.

¹⁸⁶ *Reinsch*, *Kritobulos of Imbros*, 300.

¹⁸⁷ *Reinsch*, *Kritobulos of Imbros*, 302.

¹⁸⁸ *Reinsch*, *Kritobulos of Imbros*, 302.

тога, упадљива је сличност између Мехмеда и Александра на коју се алудира. Оба владара су млади ступили на престо и обојица су срушили вишевековна царства која су некада представљала симбол просперитета.

Критовул даље кроз своје историописање проноси идеју о преносу царства – *translatio imperii*, са РOMEЈА на османске Турке, те је стога султан Мехмед II био природни наследник василевса Константина XI Палеолога. Историчар са Имброса зато наводи:

*„Ко не зна да од када постоје људи царска или владајућа моћ није увек остајала истом народу, нити је била ограничена на један род или етнос? Као и планете, власт је прелазила од народа до народа и од места до места непрекинуто, увек се мењајући и прелазећи од Асираца, Међана, Персијанаца, а затим до Грка и Римљана, у складу са временима и епохама, успостављајући се код једних и никада се не враћајући код претходних“.*¹⁸⁹

Интересантна чињеница у поимању идентитетских начела Михаила Критовула јесте да он посматра Цариград као римски град, његовог владара као римског цара и становништво као римско, очито и управо у наведеном примеру, обзиром да је последња наведена империја управо римска, а не грчка, чиме Критовул јасно исказује уверење да је држава његових предака заправо природни наставак царства Октавијана Августа, јер непосредно Византију смењује млади османски султанат:

*„Нема ничег зачуђујућег уколико се исте ствари догоде и ако се извршавају тренутно, а Римљани изгубе власт, која прелази и преноси се на друге, баш као што је дошла од других к њима“.*¹⁹⁰

Значај Цариграда за Критовула који пише у поствизантијско доба очигледан је у два примера описа Мехмедовових говора. Први подразумева највероватније оно што је

¹⁸⁹ History of Mehmed the Conqueror by Kritovoulos, trans. Rigg, 11; *Critobuli Imbriotae Historiae*, 14.

¹⁹⁰ History of Mehmed the Conqueror by Kritovoulos, 12.

османски султан заиста мислио и изговорио, док је други евидентан став имброшког интелектуалца који велича пали свет чији је припадник био:

*„...већ се готово испразнио од свих својих становника и лишен је свих добрих ствари у којима су уживали због дуготрајних опсада наших трупа, тако да више није Град - већ опстаје само по имену. Што се осталог тиче, то су њиве и ограђени простор повртњака и винограда, као што и видите, безвредне куће и празни зидови, већина у рушевинама“.*¹⁹¹

За моћне Турке је одолевање Града, који су сачињавале њиве и празне куће у рушевинама, представљало крајње понижење, док је за самог Критовула Цариград имао другачије значење. Описујући Мехмедова обећања својим војницима и описе богатстава која леже иза зидина Теодосија II - Критовул наводи следеће:

*„Уживаћете у лепоти цркава и јавних зграда и величанствених кућа и вртова, као и у много сличних ствари, погодних за гледање, уживање и богаћење. Али, не смем губити време набрајајући све ово. Велики многољудни град, престоница старих Римљана, који је достигао сам врхунац среће и славе, заиста је поглавар читавог света – дајем вам га на плењење и пљачку...“.*¹⁹²

Када је Константинов град 29. маја 1453. године пао у руке султана Освајача, Критовул настоји да запише поређење које је вековима остало уткано у свести римског народа грчких простора.

*„Константин, срећни цар, син Јелене, изградио га је и довео до врхунца среће и богатства. И сада, поново под Константином, несрећним царем, сином Јелениним, он је заузет и сведен на најгоре ропство и несрећу“.*¹⁹³

Сам пад Константинопоља за њега је трагедија и нити је и један град икада разорен и опљачкан као Нови Рим. Критовул упоређује пад Цариграда 1453. године

¹⁹¹ Critobuli Imbriotae Historiae, 27.

¹⁹² History of Mehmed the Conqueror by Kritovoulos, 61.

¹⁹³ Critobuli Imbriotae Historiae, 80.

са разарањем Троје, Вавилона, Картагине, Рима, Јерусалима и напоследку самог Константинопоља из 1204. године.

*„Троју су заузели Грци након десетогодишњих борби. Грци су се према заробљеницима понашали филантропски, поштујући их. Кир је заузео Вавилон, не задајући му смртоносну рану, нити је поробљен, нити је било обешчашћивања жена и деце. Он је једноставно променио владаре, добијајући доброг - уместо лошег. Сципион је два пута заузео Картагину. Али, први пут, град је давањем талаца и плаћањем трошкова рата, претрпео само финансијски губитак. И други пут, иако присиљени да се утврде мало даље, са својим женама и децом и свим својим стварима, нису претрпели такав ужас. Рим су заузели Келти, а затим и Готи. Али није претрпео такав ужас, већ је једно време једноставно био под тиранијом, а његова економија и богатство нарушени. И опет, мало касније, након што се опоравио, уздигао се на нове висине славе и богатства. Јерусалим је три пута био заузет: Асирци први пут, Антиох други пут, а Римљани трећи пут. Али, први пут је једноставно преживео пресељење жена и деце у Вавилон. Под Антиохом су кратко време били под тиранином, а затим су поново запосели свој град“.*¹⁹⁴

*„Овај несрећни град (Константинопољ) заузели су и западни народи, тиранијом владајући њиме шездесет година, одузевши му велико богатство и многе врло лепе и скупе статуе из цркава. Али, губитак и патња били су ограничени на то, иако ни то наравно није била мала ствар. Од становника, међутим, нико није изгубио жену или децу, нити су му одузете његове највредније ствари. Сви становници су били неповређени и неузнемиравани. Затим је, срушивши тиранију и опоравивши се, Град поново стекао бившу државу и поново био средиште царства, које је владало над многим родовима у Азији и Европи, а не на неколико острва. Постао је сјајан, богат, славан и познат, владар и пример у свим добрим стварима...“.*¹⁹⁵

¹⁹⁴ Critobuli Imbriotae Historiae, 78.

¹⁹⁵ Critobuli Imbriotae Historiae, 79.

Наведени редови Критовулове Историје сугеришу нам да је Имброшанин иако познавалац повести светских царстава ипак одлучио да редукује разарајуће ефекте страдања поменутих градова. Византијски писац мери девастацијски карактер освајања Троје са османским освајањем Константинопоља, такође - поредећи вишевековни нестанак Вечног града са европске политичке мапе са краткотрајним економским и демографским падом Цариграда. Напослетку, Критовул налази за сходно да своје читаоце обавести о латинском освајању Богородичиног града 1204. године, наводећи зачуђујуће податке о преживљавању целокупног становништва босфорског мегалополиса, као и обнову истог у време Палеолога и извесно одсуство истине у погледу повратка Византије на вековни пут силе првог реда.

На основу поменутих редова склони смо закључку да је Критовул заправо био свестан да, иако хвали султана Мехмеда II на много места, истински губи могућност објективног сагледавања и расуђивања колапса сопственог Царства. У времену у ком је било изазовно остати Византинац, као прави ромејски патриота, историчар пада је више писао за будуће генерације биших становника Византијског царства који су морали остати упознати са патњама Града на Босфору, које су несумњиво биле велике и нису смеле бити заборављене. Али, истовремено, док потенцијалне читаоце покушава да увери и оснажи чињеницом да је Ромејско царство у не тако далекој прошлости било снажно, заправо је као такво припало, као што ми посвећеношћу припада и само исписано историјско дело. Ипак, свеprisутна ромејска оријентација међу редовима Критовулове Историје изразито је приметна, те и не чуди разлог Мехмедове одлуке да удаљи од даљег службовања Имброшанина из османске администрације. Сам Критовул, желећи да са својих плећа скине терет такве кривице, односно, евидентне византијске протканости у Историји, већ је превентивно на првим страницама наводио:

„Уколико се моје речи чине далеко инфериорнијим у односу на ваша дела, тако да не досежу величину тих дела – као што заиста и мора бити случај – нека се књига осуди као бескорисна...“.¹⁹⁶

За разлику од Дуке, Критовула и Халкокондила који су писали историје, Георгије Сфранцис је водио дневник, односно записивао мемоаре, те су стога подаци о његовом животу знатно јаснији у односу на остале. Рођен је 30. августа 1401, у току Бајазитове блокаде Цариграда, док сама племићка породица Сфранцис потиче са егејског острва Лемноса. Након смрти родитеља од куге 1416/17. године, Георгије је ступио у службу цара Манојла II Палеолога, да би 1424. године заједно са Луком Нотарасом посетио султана Мурата II као ромејски изасланик.¹⁹⁷ На самртном одру василевс Манојло је Сфранцесу диктирао своју последњу вољу и препоручио га свом сину и савладару Јовану VIII, али га је потоњи отпослао код свог брата деспота Константина Палеолога на Пелопонез. Током службовања код свог великог пријатеља у Мореји, Сфранцисово залагање и спасавање самог деспота донело му је функцију кефалије Патраса крајем 1430. године, а већ почетком наредне од цара Јована VIII добио је титулу протовестијара.¹⁹⁸ Посебно сведочанство о блискости између Сфранциса и Константина Палеолога је деспотово крштавање Георгијевог првог сина 1439. године.¹⁹⁹ Ипак, у својој хроници Сфранцис наводи да су му сва деца преминула за његовог живота. Сфранцис је у својој вишедеценијској каријери носио звања кефалије Патраса, Селимврије и Мистре и напослетку титулу великог логотета.²⁰⁰

Током освајања Константинопоља, Турци су Сфранциса и његову породицу заробили, али успевши да се из ропства извуче, приступио је деспоту Томи Палеологу, на Пелопонезу 1. септембра 1453. године.²⁰¹ Септембра месеца 1461.

¹⁹⁶ *Critobuli Imbriotae Historiae*, 6.

¹⁹⁷ ODB III, 1937.

¹⁹⁸ *Sfranze, a cura di Maisano*, 50.

¹⁹⁹ *Sfranze*, 62; *Сфранцес*, 77-79.

²⁰⁰ *Sfranze*, 66-68; *Сфранцес*, 91-93.

²⁰¹ *Sfranze*, 98; *Сфранцес*, 123.

године Георгије се повукао на Крф, одакле је путовао у Италију, не би ли се поново 1468. године вратио на јонско острво, где се са супругом и замонашио. Након претрпљене болести 1476. године, бивши велики логотет Ромејског царства се две године касније придружио свом вечном пријатељу василевсу Константину Палеологу у посмртном царству чији је Византија била пандан на земљи.

Сфранцисова личност више је у фокусу интересовања „Мале Хронике“, него било ког другог аутора на пољу византијске историографије. В. Греку је дело с правом назвао „одлучно личним списом“ и убедљиво доказујући како је Сфранцис за основу писања имао властите белешке из дневника који је водио, делимично их потом проширивши у књижевне кратке приче. Најважнији и највише расправљани проблем о мемоарима Георгија Сфранциса представља однос две традиционалне верзије, такозване „Мале“ и „Велике Хронике“.²⁰² Након што је руски историчар Г. Дестунис 1894. године прогласио „Малу Хронику“ за оригинално, Сфранцисово дело, а „Велику“ њеним продужетком, Ј. Б. Пападопулос је на Конгресу византолога у Софији 1934. године покренуо питање ауторства „Велике Хронике“. Из научне расправе наредних година, у којој су учествовали многи светски византолози, произашао је закључак који је подразумевао да је Сфранцис написао „Малу Хронику“, док је „Велику“ саставио митрополит Макарије Мелисен, између 1573. и 1575. године, обзиром на његову посебну заинтересованост за сопствену породицу и град Монемвасију. Управо се на самој опсади Цариграда могу видети разлике између два аутора. Очевидац пробоја бујице османских војника кроз капију Светог Романа задовољава се кратком белешком о одлучујућем догађају у целокупној византијској историји, док Мелисен својим пером оставља утисак присуства на зидинама Теодосија II, иако је више од столећа био удаљен од 29. маја 1453. године.²⁰³

Упркос овој краткој дигресији, вратићемо се примерима византијског чиновника и његовим сагледавањима у „Малој Хроници“, где се избегава било каква употреба ознаке за Римљане чијем је етносу припадао, изузев у два наврата.

²⁰² *Neville, Guide to Byzantine Historical Writing, 302-303.*

²⁰³ *Laurent, Phrantzès et non Phrantzès: à nouveau!, 170-171.*

Сфранцис наводи проблеме које су преостали Византинци на Пелопонезу имали са Арбанасима, на следећи начин:

„Уз то, каква све зла није починио и најгори и најпримитивнији народ Арбанаса, искористивши време које је одговарало њиховој репутацији и пљачкашкој природи? Јер, двапут недељно мењајући страну они су прелазили од једног господара другом, тражећи себи на управу тврђаве где се говори њиховим језиком (ὡς ἡ ἐκεῖνων γλῶσσα), да би онда прешли код другог деспота, а други исто тако код првог. Међутим, ако би им се пружила прилика, пљачкали су и разарали све без разлике, и код несрећних Ромеја (Ρωμαίων), и код Арбанаса, често њихових сродника и познаника. Толико се тога догодило – и ко би то могао да ожали како доликује?“²⁰⁴

Кроз наведене редове своје Хронике, Сфранцис нам даје податке о присуству Арбанаса на просторима некада византијског Пелопонеза, док је посебно сведочанство о њиховој бројности податак о присутности тврђава у којима се говори „њихов језик“. Посебни значај поменутог сведочанства је и потреба писца да Римљане наведе као присутне на простору на ком су владали и који је био последње уточиште ликвидираних византијске величине. Као што је већ речено, Сфранцис је веома штуро описао пад Константинопоља и погибију последњег римског цара, могуће због болности поновног сећања на трагедију која је задесила његов народ и на погибију великог пријатеља. Са друге стране, византијски велики логотет се сходно империјалној идеологији у свом делу упитао због чега Ромејима, којима су многи дуговали идентитетске, религијске и културолошке секвенце свог постојања, нико није стигао у помоћ.

„У вези са хришћанима из других земаља јасно је да нису учинили ништа. И не само то – српском деспоту Ђурђу био је послат султанов архонт како би га убедио да буде посредник у мировном споразуму са Угарима, а након тога, када је гласник отишао, неки Турци из савета упутили су службеника хришћанина како би посаветовао деспота да пронађе начин да одложи мировни споразум, јер ако буде таквог споразума са Угарима, султан ће напасти Константинопољ. Но, овај није учинио што му је

²⁰⁴ Сфранцес, 177; Sfranze, 154.

речено, не знајући, јадан, да ако тело остане без главе, и удови су мртви (οὐκ εἰδότες τοῦ ἀθλίου, ὅτι, ἂν τυχὸν ἀφαιρεθῆ ἡ κεφαλὴ σώματος, τὰ μέλη εἰσὶ νεκρά).²⁰⁵

Поменути редови „Мале Хронике“ проносе недвојбен Сфранцисов дојам о централном положају Цариграда, а самим тим и Ромејског царства, у хришћанској васељени. Таква идеолошка перцепција византијског хроничара неупитно је наслеђена из времена византијске величине и није, евидентно, претрпела никакве промене. Стога су са посебном боли, али и извесном дозом беса, написане синтагме посвећене српском изостанку помоћи опседнутом Граду, иако се може сматрати да су управо два последња преостала православна народа, Срби и Ромеји, у сумраку византијског света били савезници: *Турци су ликовали и показивали „Ево и Срби су против вас“*.²⁰⁶ Ипак, треба подсетити на чињеницу да је српски деспот Ђурађ Бранковић обновио део цариградских бедема и финансијски помагао Царство сходно сопственим могућностима. Иако је управљао неспорно снажнијом државом у односу на Византију, српски владар никада није у властитој идеолошкој слици себе видео испред византијског цара, чију је дворску титулу пак и носио.

Идеологија римства након пада Константинопоља код Сфранциса је идеологија уске повезаности са православљем и одржањем под Османлијама. Георгије, стога, избегава термине као што су *Ἕλληνες* или *Γραικοί*, од којих је први за многе означавао античке Грке са којима они нису имали додире, док је други у већини случајева коришћен на Западу - не би ли се означили православци. Кроз своје дело Сфранцис утискује печат сопственог анти-унионистичког погледа на свет. Аутор „Мале Хронике“ стога животне несреће које су му се догодиле сматра божијом казном за сопствене грехе.²⁰⁷ Управо је одсуство помена термина везаних за византијско римство у хроници назнака релативне промене у идентитетском схватању Георгија Сфранциса, у чему он није био усамљен.

После 1453. године, а свакако са падом Мистре и Трапезунта, чијег владара Сфранцис назива василевсом, долази до земљотреса у перцепцији сопственог народа

²⁰⁵ *Сфранцес*, 159; *Sfranze*, 136.

²⁰⁶ *Сфранцес*, 163; *Sfranze*, 140.

²⁰⁷ *Smarnakis*, *Rethinking Roman Identity after the Fall (1453)*, 230.

у делима византијских писаца. Као што смо назначили, Дука и Критовул остају при римском одређењу Византинаца, додуше са различите тачке гледишта, док Халкокондил, као што ћемо видети, становнике Византије изједначава са етносом Хелена. Сфранцис, са друге стране, има двоструку перцепцију идентитета Ромеја. Са једне стране, неупитна је Георгијева оданост римским царевима и деспотима, као и Царству и његовом главном граду. Раније исписана реченица која описује Византију као главу у наведеном случају балканског организма, најбоље је сведочанство Сфранциса као бившег чиновника и истинске римске државе. Велики логотет и одани пријатељ Константина Палеолога свакако није могао посматрати себе као Хелена, или Грка, у времену када се заклињао на верност василевсу Ромеја. Империјална идеологија, дипломатски и војни планови самоодржања умирућег Царства морали су бити познати самом Сфранцису, обзиром на блискост и кумство између њега и Манојловог сина. Стога би помен било ког другог етноса до римског била увреда за толико обожаваног василевса Константина XI. Ипак, историјске околности су донеле велику промену. У шаховском надметању између Турака и Ромеја, уз помоћ топова и неколико пијуна који су недостајали Цариграду, султан Мехмед II је елиминисао свог противника и аутора „Мале Хронике“ бацио у очај. Управо у тим моментима долази до престојавања многих анти-униониста са римске перцепције сопственог народа и његовог Града - у строго православно оквире Цариграда, као центра хришћанске васељене. Слично размишљање заступао је и Сфранцис који је своју јаку оданост православљу проткао кроз идентитетски карактер Византинаца. Он је зато одбацио римску прошлост Константинопоља и задржао се на ортодоксији народа којим је Царица градова некада владала.²⁰⁸

²⁰⁸ *Smarnakis, Rethinking Roman Identity after the Fall (1453), 233.*

III/2. Буђење хеленства у позносредњовековној римској држави

Премда последично последњи у низу списатеља, Лаоник Халкокондил представља уједно и најмањег од четворице историчара пада и свакако најзначајнијег атинског писца у целокупној историји средњовековног Римског царства.²⁰⁹ О самом животу византијског историчара нема значајнијих података. Познато је да је потицао из племићке породице и да је његов отац Георгије заједно са својом породицом морао да побегне из Атине након неуспешног покушаја преврата упереног против владара из дома Ачајуолија.²¹⁰ Природно одредиште Халкокондила, стога, био је Пелопонез и животом испуњена престоница ромејских деспота Мореје – Мистра.²¹¹ Италијански путописац Ђириак из Анконе га је сусрео на деспотском двору као ученика чувеног филозофа Георгија Гемиста Плитона, што је и описао на следећи начин: *...журно је у сусрет мени у самој палати ишао млади и надарени Атињанин, Никола Халкокондил, син мог доброг пријатеља, ученог Георгија, ни на који начин недостојан свог оца. Штавише, изванредно је учен на пољу латинске и грчке књижевности.*²¹² Освајање Цариграда Лаоника је затекло на Егеју, након чега губимо сваки траг писцу „Излагање историје“. Постоји могућност да је умро на Криту или у Италији, али свакако на територији под контролом католичких сила.

Историјски спис Лаоника Халкокондила носи назив Ἀποδείξεις ἱστοριῶν - и описује повесни период између 1298. и 1463. године у 10 књига. Нагли завршетак дела нам сугерише да није било коначног и накнадног уређивања текста, као и да је могуће да је Лаоник убрзо након завршетка дела преминуо. Преглед је ограничен на неколико митолошких алузија и имена важних народа древне историје, почев од Асираца, Међана и Персијанаца, који се се завршава у подједнако краткој скици историје Византије. Након поглавља о пореклу Турака и успостављања османске власти у Бруси, Халкокондил посвећује редове своје историје турском напредовању и постепеним освајањем читаве Мале Азије, затим њиховим преласку у Европу и

²⁰⁹ ODB I, 407; *Moravcsik, Byzantinoturcica I*, 391-397.

²¹⁰ *Miller, The Last Athenian Historian: Laonikos Chalkokondyles*, 36-49.

²¹¹ *Русенквист, Византијска књижевност*, 205-206; *Neville, Guide to Byzantine Historical Writing*, 313-315.

²¹² *Cyriac of Ancona, Later Travels, eds. Bodnar & Foss*, 298-301.

доцнијој блокади Цариграда на размеђи векова, присутан је и опис напретка Монгола под Тимуром, распада и освајања преосталих византијских области након олује 1453. године и реакције Запада на коначну турску победу.²¹³

Утицај оца историје – Херодота на Халкокондила очигледан је у «Излагању историје», попут многих структурних детаља, у стилу и језику, као и у основним идејама попут оне да је освајање Цариграда била освета за хеленско заузимање Троје. Поред наведеног, историчар пада гради литерарну паралелу између Грка и варвара, слично Херодоту, где су Персијанци једноставно замењени Османлијама. На страни варвара, поред османских Турака, појављују се и Татари и Маври, док су на страни Византинаца други хришћански народи Европе. Борба се одвија у три арене, у источној Европи, на Балканском полуострву и у Шпанији. Да би осликао ове различите народе и њихове земље својим читаоцима, Халкокондил исписује веће дигресије, које такође појачавају утисак универзалне историјске представе, али и образовања самог аутора.²¹⁴

Лаоник Халкокондил је први списатељ у византијској књижевности који је тему свог дела скренуо са колосека византијске историје и посветио пажњу непријатељском народу, егзекутору ромејске државе – Османлијама. Радикална промена у политичкој и идеолошкој деноминацији изражена је у новој употреби хеленског и ромејског имена. Код Халкокондила, по први пут у историји византијске књижевности, Хеленима су означавани Ромеји, што није било у корелацији са некадашњим означавањем незнабожаца (Ἕλληνες). Византијски цар је стога титулисан као код Атињанина - βασιλεὺς Ἑλλήνων, или - Βυζαντίου βασιλεὺς, док се римско име користи за старе Римљане, или за Латине са Запада. Римско-немачког императора Халкокондил означава термином којим се описивао византијски цар у свим делима ромејске прошлости, односно Ῥωμαίων βασιλεὺς, док је уз име османског султана увек стајало искључиво - ὁ βασιλεὺς.

Већ на првим странама „Излагања историје“ атински историчар пише о почецима Византије, али перципирајући је као грчко царство:

²¹³ *Hunger*, Die Hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner I, 485-490; *Kaldellis*, The Date of Laonikos Chalkokondyles' Histories, 111-136.

²¹⁴ *Akisik*, Self and Other in the Renaissance: Laonikos Chalkokondyles and Late Byzantine Intellectuals, 2.

„Тада су Римљани (Ρωμαίους) постали највеће царство на свету, јер су њихове врлине биле сразмерне њиховом богатству. Поверили су Рим свом великом понтифексу и прешли у Тракију под командом свог цара (ἐπιτρέψαντας Ῥώμην τῷ μεγίστῳ αὐτῶν ἀρχιερεῖ καὶ διαβάντας ἐς Θράκην...). У Тракији, која је најближа Азији, изабрали су грчки град Византион (ἦτις ἐς τὴν Ἀσίαν ἐγγυτάτω ὄκηται, Βυζάντιον Ἑλληνίδα πόλιν ...) за своју нову престоницу не би ли наставили борбу са Персијанцима, од чијих су руку претрпели страшне ствари. Од тада су се на овом месту Грци мешали са Римљанима, и због тога што је тамо више Грка у власти него Римљана, њихов језик и обичаји су напоследку превладали, али су променили име и више се нису називали оним наслеђеним именом. Сматрали су за сходно да се цареви Византиона називају „царевима Римљана“, али никада више „царевима Грка“.²¹⁵

Наведени одељак Халкокондиловог дела сугерише нам да је писац био упознат са чувеном Константиновом даровницом на коју су се папе позивале и коју су тумачиле као царско одрицање права на Западу, те је римски понтифекс добио, поред црквене, и политичку власт. У времену писања Ἀποδείξεις ἱστοριῶν, већ више од две деценије је било познато да је Лоренцо Вала открио да је даровница заправо фалсификат, са чим је Халкокондил вероватно био упознат, обзиром да се кретао у круговима изузетно образованих људи, али је ипак одлучио да зажмури на то. Разлог такве одлуке могуће је да лежи у Лаониновом прозападном одређењу, али и боравку у Италији, где је засутост католичким претензијама на римско наслеђе свакако била неизбежна. За разлику од Дуке, који је такође имао унионистичке прозападне ставове и након пада Лезбоса свој живот наставио извесно на Апенинском полуострву, гро Халкокондилове публике свакако нису чинили одбегли Грци - већ „Латини“. Склони смо помисли да је Атињанин заправо у времену цветања Ренесансе желео да Западу приближи грчку културу и језик, кроз историјска разматрања надолазећег турског мача, подражавајући Херодота, уједно неминовно се умиљавајући публици која, свесна јачине сопствених држава у односу на некадашње, у тим годинама нестало, Царство на Босфору, није могла да римство у Византији

²¹⁵ *Chalcocandylae*, 4.

разуме као истину, све и да је сам Халкокондил, као Плитонов ученик, веровао у њу, обзиром да и на почетку свог дела наводи следеће:

*„ ... дознао сам да су Хелени и Хеленско царство сведени, најпре од народа који живе у Тракији, а затим и од варвара који су их истерали са остатака њихове територије, на мало царство, на име на Византион и његову обалу... “.*²¹⁶

Дакле у доба обнове античког духа на европском западу, руинирано шиизматичко грчко царство које је свој миленијумски историјски пут окончало великим праском обасјавајући монархије „Старог континента“, није могло задовољити посматраче католичког света жељне величине старе Републике и Царства. Стога, Ромеји, као истински „чувари ватре“ античке културе, код Халкокондила и нису могли бити описивани као и стари Римљани. Такве дескрипције Атињанин оставља за царе попут Карла Великог, чије крунисање као првог императора на Западу 800. године у Риму описује на следећи начин:

*„Сазнали смо да су много година, Римљани и њихов велики понтифекс, имајући много различитих гледишта на питања која се тичу верске праксе, били раздвојени од Хелена. Они су најпре изабрали цара Римљана (βασιλέα Ῥωμαίων) најпре међу Францима, а касније и међу Германима, и настављају да их бирају до данашњих времена“.*²¹⁷

*„У почетку су римски понтифекси давали ову (титулу) франачким царевима због (њихових) славних и најхрабријих ратовања против варвара који су прешли на Иберијско полуострво из Либије, и који су освојили његов велики део. Након тога, глас понтифика Рима се променио у корист немачких владара (... μετὰ δὲ ταῦτα ἐπὶ τοὺς Γερμανῶν ἡγεμόνας μετενήνεκται ἢ ψῆφος τοῦ Ῥωμαίων ἀρχιερέως)“.*²¹⁸

Лаоник Халкокондил у наведеним редовима своје историје склон је закључку да, иако је након пада Западног римског царства 476. године и одржања наследника Августове идеје на Истоку, у Цариграду у ком је у тим тренуцима латински био

²¹⁶ The Histories: Laonikos Chalkokondyles, v. I, trans. Kaldellis, 11; Chalcocandylae, I, 6-7.

²¹⁷ The Histories: Laonikos Chalkokondyles, v. I, 7; Chalcocandylae, I, 4-5.

²¹⁸ Chalcocandylae, I, 68-69.

званичан језик, римство средњег века почива на Западу. Поред наведеног, приметна је идеја изборности римског цара, обзиром да Атињанин наводи да су цара изабрали Римљани и њихов велики понтифекс, првобитно међу Францима, несумњиво алудирајући на избор Карла Великог и осталих царева из његове династије. Након нестанка дома Каролинга ратоборни немачки владар Отон I успео је да добије царску круну од римског понтифекса 962. године, што Халкокондил и наводи. Интересанта је корелација папског додељивања царске круне франачким владарима због борбе против варвара, али вероватно и мисионарске делатности међу Западним Словенима, као и у сличној ситуацији више од столећа касније у случају немачких владара који су Европу спасили од најезде угарског мача, са идејом цара-ратника који се бори против варвара на лимесу, у времену касног принципата и у доба домината.

Плуралност погледа међу историчарима пада у погледу идеје римства очигледна је на примеру краља, потом цара, Жигмунда Луксембуршког и крсташког војевања код Никопоља 1396. године. Сходно сопственој идентитетској и идеолошкој перцепцији византијског света, Халкокондил наводи да је Бајазит променио став везан за напад на ромејски Пелопонез, обзиром да је чуо да се окупља армија која ће га напасти на чијем челу је Жигмунд – василевс и автократор Римљана.²¹⁹ Пошто је средњовековни римски император на Западу уједно био и немачки цар, Атињанин наставља са описом Немачке и њеног становништва на следећи начин:

*„Као политичка заједница они су организовани на исти начин као и Римљани, чије су обичаје и начин живота усвојили. Они су такође као Римљани у многим другим аспектима, и од свих народа на западу, они су најпобожнији следбеници религије Римљана“.*²²⁰

Халкокондилово раније прећуткивање и изостављање сличности између Византинаца и старих Римљана добија своје оправдање у наведеном одељку. Иако су два од три стуба Ромејског царства, римско уређење и хришћанство, били виљиви

²¹⁹ *Chalcocandylae*, I, 64.

²²⁰ *The Histories: Laonikos Chalkokondyles*, v. I, 115

писцу и на Пелопонезу, али и све до пада 1453. године, Атињанин се управо описом Немаца као врло сличних Римљанима заправо одређује као поборник теорије о Царству на Западу. У раскораку између 476. године и крунисања Карла Великог једини римски цар ког Халкокондил помиње је Јустинијан.²²¹ Разлог томе, претпоставићемо, лежи у царској освајачкој политици упереној према варварима, ослобођењу самог града Рима као и поновном претварању Медитерана у „римско језеро“. Након губитка Вечног града и уздизања франачког краља на царску величину за Халкокондила, евидентно, није било могућности да се цар Византиона назива и царем Римљана, те је ту титулу могао носити само онај ког крунише римски понтифекс и изабере сам римски народ. Кроз читаво дело провејава одређено дистанцирање од ауторовог византијског порекла и учешћа средњовековног Римског царства у догађајима светске историје из времена краја средњег века, видне на примеру битке код Никопоља.

*„Када је (Жигмунд) примио мађарску круну, послао је своје изасланике римског понтифексу, који му је био сарадник и близак пријатељ, да тражи његову подршку за титулу цара Римљана. Понтифик је обећао да ће Жигмунда произвести у виши ранг и позвао га да дође у Италију. Напустивши свој план о проласку кроз млетачку територију, Жигмунд је прошао кроз горњу Швабију и стигао код ломбардског тиранина. Одатле је дошао у Рим где је проглашен царем. Након тога питао је понтифика да допринесе експедицији против варвара коју је планирао, тражећи новац и људство... Када је Бајазит сазнао да Жигмунд, цар Римљана, креће на њега, кренуо је са великом војском, узимајући сву војску из Европе и Азије, журећи ка Дунаву што је брже могао“.*²²²

Атински историчар даље наводи крвопролиће код Никопоља и одлазак Жигмунда у Цариград, што је уједно једини податак о учешћу Византинаца у припремама, али и самој бици и њеном епилогу. Са друге стране, попут Лаоника Халкокондила, Дука ипак наводи утицај Манојла II на покретање крсташког рата против Турака:

²²¹ *The Histories: Laonikos Chalkokondyles, v. I, 303.*

²²² *The Histories: Laonikos Chalkokondyles, v. I, 121.*

*„Цар Манојло у очају, јер није било никога да им помогне, писао је папи, француском и угарском краљу, обавештавајући их о блокади и о очајном стању Града. Упозорио их је да ће, ако помоћ и подршка не стигну ускоро, Град пасти у руке непријатељу хришћанске вере. Владари западних народа су били дубоко ганути овим речима и наоружали су се да се супротставе непријатељу Крста. Са првим пролећем, краљ Фландрије, много Енглеза, француско племство и мноштво Италијана дође у Угарску. Са уздизањем Сиријуса подигли су логоре на обалама Дунава. Са њима је био Жигмунд, угарски краљ, кога су такође звали и царем Римљана“.*²²³

Дука, за разлику од свог колеге по перу, описује активно учешће ромејског цара у храбрењу Запада на први крсташки сукоб са османским Турцима, уз шта треба навести Баркерова истраживања млетачких докумената у којима стоји да је Република светог Марка бодрила Манојла II да се обрати римском папи и осталим европским владарима у погледу организованог војног напада на све агресивније Османско царство муњевитог султана.²²⁴ Док Халкокондил даје описе царског крунисања краља Жигмунда у Риму и угарског владара назива римским царем, Дука нас штуро обавештава да су га звали царем Римљана, заправо поништавајући могућност да исто буде и легитимно.

Интригантна Халкокондилова разматрање Четвртог крсташког рата и освајање Цариграда 1204. године, као и перманентне религијске дивергентности након 1054. године, свакако су специфични у ромејској књижевности. Атињанин при опису првог пада престонице наводи следеће:

„Сазнао сам да, након што су се Римљани и њихов велики понтифекс много година и на много начина разликовали од Грка у погледу религије, такође су се одвојили и у другим стварима, нарочито у избору свог цара Римљана, некада изабраног међу Францима, понекад међу Германима, и наставили су да их бирају до данашњег времена. Ипак они су стално слали посланства Хеленима – уистину није било тренутка када су одустајали од ових напора – како би успоставили верски склад са њима и споразум

²²³ Doukas, 83-84.

²²⁴ Barker, Manuel II Palaeologus (1391-1425), 123-134.

*између две стране, и тако створили јединство. Због неслагања и на подстрек римског потифика, многи западњаци, нарочито Млечани покренули су велику експедицију против Хелена. Кренули су, стигли у Византион, и заузели град Византион силом“.*²²⁵

Сажети опис крсташког заузећа Константинопоља 1204. године као и прећуткивање крвопролића које је наступило након уласка војника са крстом на грудима у Град, на својствен начин сведочи о Халкокондиловом поимању римства и идентитета. Наиме, Атињанин изоставља помен папске и млетачке улоге у рушењу Византије и први је историчар који у позновизантијском добу кривицу за пад Цариграда с почетка XIII столећа приписује самој ромејској држави, истовремено прихватајући млетачки поглед на исту, због хеленске непопустљивости у религијским питањима, истовремено противречећи Никити Хонијату и Георгију Акрополиту, као савременицима догађаја и његових последица.

У погледу описа коначног краха византијске престонице 1453. године Халкокондил је заиста јасан. За њега је освајање Цариграда заправо поробљавање Хелена, док Турке представља као варваре. Пад Византије за западну Европу, по Халкокондиловим описима, заправо је освета за некадашње хеленско рушење Троје, идеја чија је популарност свакако утицала на атинског историчара.

*„То се, дакле, догодило Хеленима у Византиону. Чини се да је ова несрећа највећа која се икада догодила у целом свету, слично паду Троје; заправо, целокупна деструкција је била казна коју су Хелени претрпели од варвара за оно што су учинили Троји. У сваком случају, Римљани верују да је освета сустигла Хелене због несреће која је некада задесила Троју“.*²²⁶

Слично Дуки и Халкокондил наводи чувено пророчанство које је подразумевало да када Турци буду стигли до цариградског Форума биће одатле протерани све до граница Персије.²²⁷ Такође, варварство османских Турака Атињанин нам дочарава кроз описе пљачкања Византиона, у току ког су јаничари

²²⁵ *The Histories: Laonikos Chalkokondyles*, v. I, 9.

²²⁶ *The Histories: Laonikos Chalkokondyles*, v. II, 207.

²²⁷ *Chalcocandylae*, II,161.

размењивали бронзу за злато, несвесни праве вредности племенитих метала.²²⁸ Међутим, Лаоника Халкокондила можемо посматрати као зачетника Велике идеје (τῆς μεγάλης ιδέας),²²⁹ обзиром да је он први писац који упорно користи одредницу Хелен за становнике Византијског царства, по први пут у ромејској историји. Атињанин стога, заједно са Плитоном и Схоларијем представља зачетника обнове хеленства и хеленског духа у оквирима сопственог национа који је, задуго потиснут из Мале Азије, природно обитавао на местима грчке прошлости.²³⁰

Напоследку, иако је свој век посветио филозофским разматрањима живота и времена које га је окруживало, готово је немогуће сагледати развој римства и хеленства у Византији без Георгија Гемиста Плитона. Ромејски филозоф рођен је око 1135. године у Константинопољу, где је и студирао, али је познато и да је боравио на османском двору у Једрену. У раним годинама свог живота Плитон се преселио у Мистру где је, дивећи се делима Псела и Плутарха, бивао поређен са Солоном и Ликургом, а службујући на двор деспота Теодора Палеолога.²³¹ Георгије Гемист себе сматра Хеленом, наводећи да су са Пелопонеза потекла сва велика хеленска племена која су одатле створила грчки „национ“. Када се сагледа слика општег неповратног пропадања Византијског царства ова обнова свести о хеленству његових становника има значење отпора, реакције, као и наговештавање светле будућности хеленске нације. Плитон је био ватрени противник уније цркава, те је хришћане са сабора у Фиренци називао софистима који расправљају ради политичке користи. Византијски филозоф је једном приликом у размени идеја са Георгијем Трапезунтским рекао да ће цела земља ускоро пригрлити једну религију која неће бити ни Христова нити Мухамедова већ трећа, која се неће значајније разликовати од паганства.²³² Плитон, такође, излаже политичке идеје и као хеленски „националиста“ упућује вапаје Цариграду у погледу преко потребног престојавања Византије, како на војном, тако и на административном плану. Платонизам и покушаји повратка на хеленство и

²²⁸ *Chalcocandylae*, II, 162.

²²⁹ *Chalcocandylae*, I, 2; *Hunger*, *Die Hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner* I, 489.

²³⁰ *Turner*, *Pages from Late Byzantine Philosophy of History*, 360-361; *Harris*, *The Influence of Plethon's Idea of Fate on the Historian Laonikos Chalkokondyles*, 211-217.

²³¹ *ODB*, III, 1685.

²³² *Татакис*, *Византијска философија*, 247-248; *Bryer*, *The Roman Orthodox World (1393-1492)*, 860-865.

паганизам у РOMEјском царству XV века, али и свих других столећа, свакако није могао да заживи. Најозбиљнији одговор Плитону упутио је будући патријарх Генадије Схоларије, рекавши:

*„Премда сам Хелен језиком, никада не бих говорио да сам Хелен, јер не мислим као стари Хелен. Напротив, ја бих желео да ме зову првенствено по мојој вери и ако би ме неко упитао ко сам, одговорио бих му да сам хришћанин“.*²³³

²³³ Татакис, Византијска философија, 253.

З а к љ у ч а к

У времену нестајања византијског света са политичке карте Европе, писци његове историје покушавали су да из четири различите перспективе сагледају разлоге пропасти, као и могућности опстанка и евентуалне обнове Ромејског царства. Идеја римства је, стога, у различитим формама присутна као путоказ у магли различитих погледа на идеолошку перцепцију самих Ромеја. Историчари пада, (Михаило) Дука, Георгије Сфранцес, Михаило Критовул са Имброса и Лаоник Халкокондил, као и последњи филозоф Царства на умору – Георгије Гемист Плитон, поред других, представљају нам сопствене погледе о идентитетским схватањима сопственог народа. Иако су савременици, наведени писци имају потпуно различите погледе на будућност свог народа и прошлост своје државе. Лаоник Халкокондил и Георгије Гемист Плитон, обојица становници континенталног дела Грчке, деле заједничка идентитетска схватања, називајући ромејске царева василевсима Хелена или Византиона, а њихове поданике - Хеленима, док историчар Атињанин римску идеју лоцира и везује за сам град Рим и царева чије круне потичу из Вечног града. По Плитону, катарза хеленског духа може се десити једино на Пелопонезу, колевци грчког народа, те је посматрање становника Византије кроз призму римског идентитетског схватања у потпуности немогуће. Са друге стране се издвајају Критовул са Имброса и Дука, чија је перцепција у погледу византијских царева као легитимних наследника Октавијана Августа неспорна. Разлике између двојице острвљана ипак су велике. Дука, са једне стране, због грехова његових предака осуђује Царство на пропаст из ког би, уз подршку католичког света, чак и по цену уније црква, могло да се изроди попут Феникса. За разлику од Халкокондила и Плитона, Дука помиње Хелене као делове ромејског света, али са евидентним негативним призвуком. Османски чиновник који је својим пером исписао дела султана Освајача, Михаило Критовул са Имброса, пад Цариграда 1453. године види као варварство, али и природан ток светске историје. Стога је Мехмед II у његовом делу перцепиран као легитимни наследник Римског царства средњег века, чиме је

заправо и потврђено идеолошко одређење имброшког историчара. Критовул своје дело ипак намењује будућим нараштајима Ромеја, не би ли запамтили величину свог пропалог Царства, као и његову прошлост која за писца сеже све до времена античких Грка, чиме су њему савремени и преживели „антички потомци“ идентитетски повезани са идејом самоодржања у времену најезде турског мача. Управо је жеља за опстанком Георгија Сфранциса у последњим годинама живота одвела у загрљај православне цркве. Бивши велики логотет Византијског царства неодређен је по питању римског идентитета византијског народа у XV веку, могуће из разлога примарног осећаја припадности римској држави која није захтевала појашњење. Ипак, након краха 1453. године, Сфранцис се окреће православљу као једином преосталом стубу девастиране византијске државности, чекајући Други Христов долазак - најављен за 1492. годину.

Римска идеја у Царству Ромеја XV века подразумевала је адаптивно ромеохеленство или искључиво осећање припадности православном свету, не би ли се асимилаторске тенденције османског државног апарата избегле. Корените промене у последњем веку Византије очигледне су и у географској дистанци ромејских писаца тог времена. Дука, Критовул и Сфранцис, који су географски били ближи, или су чак годинама живели у самом Константинопољу, склонили су прихватању неизбежне судбине у духу римске идеје, чије тумачење није било нужно, већ подразумевано. Са друге стране, удаљени и прекинутих веза са Богородичиним градом, Плитон и Халкокондил постају свесни потребе за обновом хеленства као примарног идентитетског одредишта становника континенталне Грчке. Пелопонез као полазиште грчког нација требало је да ревитализује античку структуру хеленског друштва, чија би држава опстала пред најездом „неверника“. У магновењу вишевековне османске окупације римство је престало да буде идеолошки и идентитетски принцип некадашњег ромејског народа који је у сумраку Новог века повратио своју државу, али на новим и невизантијским темељима.

Списак извора и литературе

Извори

Bondage and Travels of Johann Schiltberger, A Native of Bavaria, in Europe, Asia and Africa, 1396-1427, New York 2010.

Ducas *Istoria Turco-Bizantină (1341–1462)*, *ediție critică de V. Grecu* (Scriptores Byzantini I), Bukarest 1958.

Dukas, Chronographia – Byzantiner und Osmanen im Kampf um die Macht und das Überleben (1341–1462) Chronographia (Griechisch - deutsch), ed. D. Roderich Reinsch, Lj. H. Reinsch-Werner, Berlin - Boston 2020.

The Histories, Laonikos Chalkokondyles, vol. I – II, *trans. by A. Kaldelis*, Cambridge, MA, Harvard University Press, London 2014.

Laonikos Chalkokondyles, Laonici Chalcocandylæ Historiarum Demonstrationes, ed. E. Darkó, Budapest: Sumptibus Academiae litterarum Hungaricae, 1922–1927.

Critobuli Imbriotae Historiae, ed. D. R. Reinsch, Berlin - New York 1983.

Constantine Porphyrogenetos, The Book of Ceremonies, tr. A. Moffatt, M. Tall, Boston 2017.

Cyriac of Ancona, Later Travels, eds. Bodnar & Foss, London 2003.

Eusebius, Life of Constantine, trans. C. Hall, Oxford 1999.

Historia Turco-Byzantina (1341–1462), ed. V. Grecu, Bucharest 1958.

Giorgio Sfranze, *Cronaca, a cura di R. Maisano*, Roma 1990.

Византијски извори за историју народа Југославије, том VI, ур. Ф. Баришић и Б. Ферјанчић, Београд 1986.

Елезовић Г., Огледало света или историја Мехмеда Нешрије, Зборник за источњачку историјску и књижевну грађу, Београд 1957.

Орбин М., Краљевство Словена, прев. З. Шкундрица, Београд 1968.

Сфранцес Г., Хроника – Пад Византијског царства, прев. и прир. М Станковић, Београд 2011.

Соловјев А., Мошин В., Грчке повеље српских владара, Београд 1936

Константин Филозоф, Живот Стефана Лазаревића, деспота српскога, превод и напомене Г. Јовановић, Београд 2009.

Литература

Akışık, A., Self and Other in the Renaissance: Laonikos Chalkokondyles and Late Byzantine Intellectuals (Doctoral Dissertation: Harvard University Cambridge: Massachusetts 2013).

Barker J. W., Manuel II Palaeologus (1391-1425): Study in Late Byzantine Statesmanship, New Brunswick 1969.

Bryer, A., „The Roman Orthodox World (1393–1492)”. In: The Cambridge History of the Byzantine Empire c.500–1492, ed. *J. Shepard*, Cambridge University Press 2008.

Decline and Fall of Byzantium to the Ottoman Turks by Doukas, trans. *H. J. Magoulias*, Detroit 1975.

The Cambridge History of the Byzantine Empire 500-1492, ed. *J. Shepard*, London 2009.

Geanakoplos, D. J., Byzantium and the Crusades 1354-1453. In: A History of the Crusades, ed. *K. M. Setton*, Madison 1975.

Harris, J., The Influence of Plethon’s Idea of Fate on the Historian Laonikos Chalkokondyles. In: *Proceedings of the International Congress on Plethon and His Time, Mystras, 26-29 June 2002*, ed. L. Benakis and Ch. Balogon, 211-217.

Hunger, H., Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner, I, München 1978.

Inalcik, H., The Policy of Mehmed II toward the Greek Population of Istanbul and the Byzantine Buildings of the City, *Dumbarton Oaks Papers* 23/ 24 (1969-1970), 229-249.

Imber, C., The Crusade of Varna 1443-1445, Aldershot 2006.

Imber, C., The Ottoman Empire, 1300-1650 – The Structure of Power, London 2002.

- Imber, C.*, The Ottoman Empire 1300-1481, Istanbul 1990.
- Kaldellis, A.*, Romanland – Ethnicity and Empire in Byzantium, London 2019.
- Kaldellis, A.*, Hellenism in Byzantium – The Transformation of Greek Identity and the Reception of the Classical Tradition, New York 2008.
- Kaldellis, A.*, The Date of Laonikos Chalkokondyles' *Histories*, *Greek, Roman, and Byzantine Studies* 52/1 (2012), 111-136.
- Kastritsis, D.*, The Sons of Bayezid, Leiden – Boston, 2007.
- Laurent, V.*, Sphrantzès et non Phrantzès: à nouveau!, *Revue des études Byzantines* 9/1 (1951), 170-171.
- Miller, The Last Athenian Historian: Laonikos Chalkokondyles*, *The Journal of Hellenic Studies* 42/1 (1922), 36-49.
- Moravcsik, Gy.*, Byzantinoturcica I: Sprachreste der Türkvölker in den byzantinischen Quellen, Leiden 1983.
- L. Neville*, Guide to Byzantine Historical Writing, Cambridge 2018.
- Nicol, D.*, The Immortal Emperor – the life and legend of Constantine Palaiologos, last emperor of the Romans, Cambridge 1992.
- Πρίντζιπας, Γ.*, Οι ιστορικοί της Αλώσεως. Στο: Η άλωση της Πόλης, Ε. Χρυσός επιμ, Αθήνα 1994.
- Raby, J.*, Mehmed the Conqueror's Greek Scriptorium, *Dumbarton Oaks Papers* 37 (1983), 15-34 .
- Smarnakis, I.*, Rethinking Roman Identity after the Fall (1453): Perceptions of 'Romanitas' by Doukas and Sphrantzes, *Vyzantina Symmeikta* 25 (2016), 211–234.
- Turner, C. J. G.*, Pages from Late Byzantine Philosophy of History, *Byzantinische Zeitschrift* 57(1964), 346-373.
- Vryonis, S.*, Byzantine Attitudes toward Islam during the Late Middle Ages. In: *The Twilight of Byzantium: Aspects of Cultural and Religious History in the Later Byzantine Empire*, ed. D. Mouriki & S. Ćurčić, Princeton, NJ: Princeton University Press 1991.
- Arveler, E.*, Politička ideologija Vizantijskog carstva, Beograd 1988.
- Бјурџи, Ц. Б.*, Варварска инвазија, Београд 2010.

- Благојеви, М.*, Српска државност у средњем веку, Београд 2011.
- Ватен, Н.*, Успон Османлија, Историја Османског царства, ур. *Мантран*, Београд 2002.
- Ђурић, И.*, Сумрак Византије (*Време Јована VIII Палеолога*) 1392 – 1448, Београд 1984.
- Историја српског народа, књига Прва, ур. *Ђирковић*, Београд 1994².
- Историја српског народа, књига Друга, ур. *Калић*, Београд 1982.
- Istorija Vizantije, прир. *S. Mango*, Beograd 2011.
- Јуречек, К.*, Историја Срба, књига I: (Политичка историја) - до 1537. године, Београд 1990.
- Калић, Ј.*, Срби у позном средњем веку, Београд 2012.
- Ковачевић, Љ.*, И по трећи пут: краљ Вукашин није убио цара Уроша, Београд 1886.
- Кјусопулу, Т.*, Цар или управитељ : политичка власт и идеологија пред пад Цариграда 1453. године, Београд 2014.
- Михаљчић, Р.*, Крај српског царства, Београд 1975.
- Максимовић, Љ.*, Византија и Турци од Маричке до Косовске битке (1371 - 1389), *Глас САНУ CCCLXXVIII*, Београд 1996, 33-48.
- Максимовић, М.*, Срби и Дуга војна, *Војноисторијски гласник* 1 (2013), 45-70.
- Никол, Д.*, Бесмртни цар, Београд 1997.
- Острогорски, Г.*, Историја Византије, Београд 1998.
- Острогорски, Г.*, Сабрана дела, књига Пета – О веровањима и схватањима Византинаца, Београд 1970.
- Пеинтер, С.*, Историја средњег века, Београд 1997.
- Шене, Ж. К., Флизен, Б.*, Византија – историја и цивилизација, прир. Р. Радић, Београд 2010.
- Радић, Р.*, Константин Велики – Надмоћ хришћанства, Београд 2010.
- Радић, Р.*, Време Јована Палеолога (1332-1391), Београд 1993.
- Русенковист, Ј. У.*, Византијска књижевност, од 6. века до пада Цариграда 1453, Београд 2014.

- Радонић, Ј.*, Критовул: византијски историк XV века, Београд 1930.
- Рансиман, С.*, Пад Цариграда 1453, Београд 2009.
- Спремић, М.*, Вук Бранковић и Косовска битка, Прекинут успон - српске земље у позном средњем веку, Београд 2005.
- Спремић, М.*, Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба, Београд 1994.
- Спремић, М.*, Срби и Флорентинска унија цркава 1439. године, *Зборник радова Византолошког института* 24/25 (1986), 413-421.
- Станковић, В.*, Цариградски патријарси и цареви Македонске династије, Београд 2003
- Татакис, В.*, Византијска философија, Београд 2002.
- Ђирковић, С.*, *Ферјанчић, Б.*, Стефан Душан краљ и цар: 1331-1355, Београд 2005.
- Ђирковић, С.*, Србија уочи битке на Косову, *Косовско метохијски зборник* 1 (1990), 3-20.
- Ћирковић, С.*, О саставу и снази Lazarevog tabora на Kosovu, *Војно - историјски гласник* 2 (1989), 151-168.
- Ферјанчић, Б.*, Константин (306-337), Београд 2013.
- Шуица, М.*, О могућој улози Вука Бранковића у Косовској бици – прилог разматрању средњовековне ратне тактике. Споменица академика Симе Ђирковића, *ур. С. Рудић*, Зборник радова књ. 25: Историјски институт, Београд 2011
- Шуица, М.*, Битка код Никопоља у делу Константина Филозофа, *Историјски часопис* 58 (2009), 109-124.
- Шуица, М.*, Вук Бранковић – славни и велможни господин, Београд 2014.